НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

ВЛАСОВА Олена Іванівна

УДК 159.922.6:37.015.3

ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ТА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ ЗДІБНОСТЕЙ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ – 2006

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Кабінет Міністрів України

Науковий консультант: доктор психологічних наук, професор
Швалб Юрій Михайлович,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри соціальної роботи

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор,
член –кореспондент АПН України
Боришевський Мирослав Йосипович,
Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України,
завідувач лабораторія психології особистості ім. П. Р. Чамати
доктор психологічних наук, професор,
Лушин Павло Володимирович,
Центральний інституту післядипломної освіти АПН України,
завідувач кафедри педагогіки вищої школи та прикладної психології
доктор психологічних наук, професор,
Савчин Мирослав Васильович,
Дрогобицький державний університет імені Івана Франка,
завідувач кафедри психології

Провідна установа: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, кафедра психології, Міністерство освіти і науки, м. Харків.

Захист відбудеться “17” травня 2006 р. о 14.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, Київ, вул.. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано “10_ “ _квітня 2006 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Л.В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність та доцільність дослідження. Психологічне дослідження розвитку соціальних здібностей є актуальним завданням вітчизняної психолого-педагогічної науки, що тісно пов'язане з оптимізацією сучасного життя українського суспільства, його гуманітарного, соціально-економічного та політичного аспектів.

Первинний аналіз дотичної до проблеми розвитку соціальних здібностей наукової літератури дозволяє констатувати, що імпліцитно феномен соціальної обдарованості як ансамбль розвинених соціальних здібностей особистості в тому або іншому ракурсі обговорювався в контексті дослідження проблематики соціальної філософії, психологічних передумов ефективності політичної, педагогічної та психотерапевтичної діяльності, лідерства та управління, військового мистецтва, соціальної адаптації та розвитку особистості. Перспективним уявляється конкретніше розглянути позначені напрямки, підпорядковуючи їх аналіз виділенню таких психологічних механізмів які, на думку дослідників, забезпечують високий позитивний результат соціальної активності людини, узагальнити наявні думки відносно психологічних чинників їхнього розвою.

В ході теоретичного аналізу філософської, психологічної, історичної і соціально-політичної літератури виявлено два базових методологічних підходи до аналізу проблеми: соціально-функціональний та особистісно- структурний, які беруть початок у філософський спадщині Платона й Арістотеля, активно використовувались їхніми послідовниками та не втратили еврістичної значущості досьогодні. Плідним джерелом змістовних характеристик соціально обдарованих особистостей виступають науково-літературні та агіографічні твори. Особливий інтерес у цьому відношенні викликає розуміння давньокиївськими християнськими мислителями XII - XIII століть – Іларіоном, Клементом Смолятичем, Кирилом Туровським, іншими авторами давньоруської держави Київська Русь психологічних особливостей організації соціально обдарованого суб'єкта. У більш сучасному контексті історично-психологічного аналізу проблеми заслуговують на увагу психологічні підходи до дослідження здібностей людини, які склалися в рамках розробки соціально-філософської проблематики доби Відродження і Нового часу (Н.Макіавеллі, Ф.Бекон, Р.Декарт, Г. Сковорода, французькі енциклопедисти, О. Радищев, М. Ломоносов), європейської описової психології XYIII-XX століття (Х. Вольф і Й. Брентано, М.Х. Вессель, О.Ф. Лазурський, Е. Шпрангер та К. Ясперс, А. Бергсон), творчої спадщини найкрупніших американських персонологів XX століття (А. Адлер, Е. Фромм, Г. Олпорт, А. Бандура, Е. Еріксон…), теоретичних концепцій філософів і психологів-марксистів (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, Е.В.Ільєнков, Г.С. Костюк, Б.Ф. Ломов, С.Л. Рубінштейн …).

Емпіричне дослідження розвитку здібностей у зарубіжній психологічній науці пов'язано з іменами таких психологів як Ф.Гальтон і В. Штерн, Е.Клапаред та А. Біне, Ч. Спірмен і Л. Терстоун, Г. Айзенк Р. Стернберг, Д. Гілфорд, Д. Векслер, Д. Рензуллі, та ін., які намагалися виявити сутність цієї особистісної складової, її природу та детермінанти розвитку, розробити адекватні засоби діагностики, статистичного аналізу й розвитку, визначити специфіку функціонування у прикладанні до різноманітних видів людської активності. На шляху наукової розробки зазначених питань у проблематику особливого змісту виділилися також здібності соціальні, питанням діагностики розвитку яких присвячені роботи Ч. Ханта, Е. Торндайка, Г.Олпорта, Г. Джерекі, Д. Гілфорда, Г.Гарднера, Р. Стернберга та ін.

На вітчизняному ґрунті в радянські й пострадянські часи психологічним дослідженням здібностей активно займалися Т.І. Артем'єва, Д.Б.Богоявленська, Е.М.Борисова, Л.А. Венгер, Е.А. Голубєва, В.Н. Дружинін, О.В. Запорожець, Є.П. Ільїн, З.І.Калмикова, В.В. Клименко, Є.О. Клімов, О.Г. Ковальов, Г.С. Костюк, В.А. Крутецький, Н.С.Лейтес, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, К.К. Платонов, В.О.Рибалка, С.Л. Рубінштейн, В.А.Роменець, Р.О.Семенова, Б.М.Теплов, М.О.Холодна, В.Д. Шадриков, та ін. Роботи К.О. Абульханової, К. М. Акімової, Н.А.Амінова, Н.М.Ануфрієвої, О.О. Бодальова, О.М.Борисової, Ю.М. Ємельянова, Н.Ф. Каліної, Н.Ф. Кузьміної, Л.А.Петровської, Л.В.Попової, Л.М. Уманського, А.Л. Южанінової розкривають важливі питання психології соціальних здібностей, у тому числі й питання їхнього розвитку.

Українська традиція дослідження соціальних здібностей бере початок у науково-психологічних розробках Г.С. Костюка, теоретичні положення якого стали методологічною основою дослідження особливостей онтогенетичного становлення творчих здібностей (В.О.Моляко), інтелектуальної (О.Г. Виноградов, М. Л. Смульсон), академічної (Д.К.Корольов) та технічної обдарованості (Р.О.Семенова, О. В. Зазимко), образотворчих (О.В. Завгородня, В.В.Антоненко) і музичних здібностей (С.Н.Науменко, В.І.Колосок). У цьому контексті як окремий напрямок науково-емпіричної діяльності започатковане й дослідження психологічних умов становлення здібностей до ефективної соціальної самореалізації людини (А.П. Коняєва).

Питання особливостей онтогенетичної динаміки та детермінант успішного формування соціальних здібностей на різних щаблях первинної соціалізації активно вивчалось в Україні у 20-30х роках XX століття в межах психолого-педагогічних досліджень “дитячого вожатства” Е.А. Аркіним (діти), А.С. Макаренком (підлітки та юнаки), А.С. Залужним (дошкільники та школярі). В сучасних умовах розвитку української психолого-педагогічної науки предметний інтерес викликають: комплексне дослідження передумов досягнення оптимального рівня розвитку комунікативних здібностей дошкільника (С.Є.Кулачковська); лонгітюдне вивчення впливу соціально-психологічних чинників на становлення соціального потенціалу дітей

молодшого шкільного віку (О.В. Киричук); виділення соціальних перешкод як негативних чинників, які стають на заваді самореалізації й розвитку підлітків з вираженим потенціалом соціально-креативних здібностей (І.С. Булах, Л.М. Кулагіна); емпіричне обґрунтування потенціалу активних форм соціально-психологічного навчання в актуалізації інтуїтивного мислення молодших підлітків як творчого резерву їх соціально-психологічної адаптації та особистісного саморозвитку (Л.П. Шумакова); досвід розвитку в гуманітарно обдарованих юнаків - старшокласників вербальної чутливості як важливої передумови успішного становлення у цьому віці соціальних здібностей особистості (Н.М. Дика); а також численні дослідження розвитку окремих складових потенціалу соціальних здібностей студентів в умовах професійного (педагогічного, психологічного, економічного, юридичного та ін.) навчання.

У той же час, не зважаючи на стійкій інтерес науковців і практиків до заявленої проблеми, нам не відомі комплексні психологічні дослідження структури, динаміки, чинників розвитку соціальних здібностей людини в онтогенезі. Відсутня і відповідна наукова концепція розвитку цього психологічного феномену. В той же час, як підкреслював Г.С. Костюк, "здібності кожної особистості не є чимось сталим, вони прогресивно змінюються в міру того, як розвивається особистість в цілому" (Г.С. Костюк, 1989). Очевидно, що такий стан справ вимагає ініціації та здійснення спеціального наукового дослідження, мета якого - аналіз і узагальнення накопичених різнопланових наукових напрацювань, емпіричних фактів з метою теоретичної розробки та емпіричної перевірки психологічної концепції онтогенетичного становлення соціальних здібностей.

Феномен соціальної обдарованості як ансамбль розвинених соціальних здібностей людини виступає одним із найбільш проблемних явищ сучасної наукової психології. З одного боку, не існує загальновизнаної психологічної концепції структури та розвитку цього утворення, а інформація про відсутність специфічних задатків, які б генетично обумовлювали розвиток соціальних здібностей, для певного кола дослідників ставить під сумнів саме право на існування такого роду обдарованості як самостійного явища (Н.С. Лейтес, 1996) .

З іншого боку, дослідження психологічних детермінант успішності функціонування людини в царинах педагогічної, політичної, психотерапевтичної практики, лідерства і управління, соціальної адаптації робить актуальною постановку питання про наявність певної своєрідності психологічної структури соціально успішних особистостей, показників розвитку її окремих складових, піднімаючи його на рівень пошуку єдиних базових психологічних чинників, які забезпечують ефективність усіх зазначених видів діяльності.

Численні прояви соціально ефективної поведінки людини виступають результатом функціонування певних психічних структур, притаманних особистості - носію. Якість та рівень розвитку цих функціональних систем і визначають соціальну продуктивність людини. Такий

ансамбль здібностей сьогодні має широкий діапазон подібних назв, поява яких обумовлена своєрідністю дослідницької методології авторів. У цьому зв`язку використовуються такі терміни як соціальний талант (Н.Д. Левітов, 1924), соціальний інтелект (Т. Хант, Е. Торндайк, 1928), організаційні здібності (Л.І. Уманський, 1980), соціальна обдарованість (О.О. Бодальов, 1988), лідерська обдарованість (А.М. Матюшкін, О.Л. Яковлева, 1988), соціальні здібності (Л.В.Попова, 1992), соціальна компетентність (Л.А. Петровська, 1996), адаптивний інтелект (С.Берт, Д.Уотсон, 1998), синтезований інтелект (Ф. Дітман – Колі, П.Болтс, 1995). Усі позначені психологічні конструкти у своїх емпіричних проявах тісно корелюють з легкістю встановлення та високою якістю підтримання міжособистісних контактів, продуктивністю соціальної взаємодії носіїв. Водночас, кожен з них має відповідний діапазон науково - теоретичного забезпечення (порівняємо обсяг понять соціальний талант та організаційні здібності). Очевидно, що всі вони з різною мірою наближення є конкретизуючими різновидами родового поняття "соціальна обдарованість" як системи розвинених соціальних здібностей людини.

Відштовхуючись від загальновизнаного розуміння обдарованості як своєрідної системи розвинених здібностей, притаманних особистості певного складу, що спричиняє її успіхи у здійсненні відповідної діяльності (О.О. Бодальов, В.Н. Дружинін, Н.С. Лейтес, С.Л. Рубінштейн, Б.М. Теплов, К.К. Платонов, В.Д. Шадріков, М.О. Холодна), ми в першому наближенні до науково-психологічної постановки проблеми розвитку соціальних здібностей виходимо з того, що здібність існує лише в розвитку, який здійснюється не інакше як у процесі певної практичної або теоретичної діяльності (Б.М.Теплов, 1985, Г.С. Костюк, 1989). З цих позицій, очевидно, що людина з розвиненим потенціалом соціальних здібностей - це соціально обдарована особистість, яка має стійку потребу та значний дієвий потенціал здійснення активних перетворень у соціальному середовищі. Об`єктом таких перетворень може виступати як конкретна особистість (інша людина, або сам суб`єкт активності), так і певна спільнота (від родини або кола друзів, до держави та людства в цілому). Окрім того, оскільки соціальні здібності необхідно досліджувати насамперед генетично, то критеріями їх успішного формування мають стати не лише кількісно-якісна екстраординарність результатів соціальної активності носіїв, глибина та тривалість позитивних перетворень в об`єктах їхнього впливу, а насамперед прискорений відносно вікової норми темп розвитку індивідуального потенціалу здібностей соціально обдарованих особистостей. Для чого, зрозуміло, необхідні середньонормативні показники онтогенезу потенціалів таких здібностей.

Отже, висока значущість і багатогранність проявів соціальних здібностей у суспільному житті, протилежність наукових суджень відносно психологічної специфіки цього явища відкриває перспективу його наукового розгляду з позиції мультипарадигмального аналізу структури соціальних здібностей, специфіки механізмів їх функціонування та розвитку в

онтогенезі, провідних детермінант успішного становлення таких здібностей в різні вікові періоди.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснювалось на кафедрі соціальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка у відповідності з науковим дослідженням за темою "Іноваційна поведінка молоді в період становлення Української держави", ДР № 0198V000061.

Тема дисертації затверджена Вченою радою факультету соціології та психології КНУ імені Тараса Шевченка (протокол № 3 від 20.11.2002) та узгоджена Радою з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 7 від 27.09.2005)

Об'єкт дослідження - онтогенез соціальних здібностей людини.

Предмет дослідження - психологічні закономірності становлення та чинники розвитку структури соціальних здібностей особистості.

Мета роботи: здійснити теоретичне та емпіричне визначення закономірностей онтогенетичної динаміки структури соціальних здібностей особистості на різних вікових етапах і обгрунтувати концептуальну модель її функціонування та розвитку.

Головні гіпотези дослідження:

1. Передбачається, що становлення в онтогенезі системи соціальних здібностей людини має **гетерохронну логіку**, яка реалізується як тенденція до послідовного переважного розгортання на кожному віковому етапі розвитку певної підсистеми здібностей та трансформації інших компонентів здібностей на основі її домінуючого розвитку з подальшою інтеграцією всіх підсистем у єдиний ансамбль механізмів соціальної обдарованості людини.

2. Припускається, що така еволюція має **гетерогенну природу**, тобто відбувається під впливом різних чинників становлення, які визначають специфіку ліній розвитку окремих підсистем соціальних здібностей на певному онтогенетичному етапі.

3. Соціальні здібності людини складаються з її здатностей до продуктивної самокомунікації з власною особистістю як соціальним суб'єктом, міжособистісного спілкування і взаємодії з іншими людьми, а також із різного роду соціальними групами як суб'єктами соціальної взаємодії. Прогнозується, що психологічна структура соціальних здібностей є **гетерономною** (різноскладовою) за змістом і утворюється підсистемами соціальних емоцій та емоційного інтелекту, соціального інтелекту, здібностями до соціально адаптивної та соціально креативної поведінки.

4.Системоутворюючим компонентом структури соціальної обдарованості як ансамблю розвинутих соціальних здібностей людини виступає соціально-креативна здатність особистості як спроможність до продуктивного розв'язання соціальних проблем.

5. Становлення структури соціальних здібностей має специфічні особливості на кожному віковому етапі. Індивідуально - психологічні та типологічні особливості розвинутих соціальних здібностей особистості виражаються у переважанні певних структурних компонентів її обдарованості, яке складається в онтогенезі.

Для досягнення поставленої мети та перевірки гіпотез в роботі реалізовані **завдання дослідження,** які конкретизуються в необхідності:

1. Здійснити теоретичний та історичний аналіз досвіду наукового осмислення природи і особливостей розвитку соціальних здібностей людини.
2. На основі психологічного аналізу створити концептуальну модель соціальної обдарованості людини як системи її розвинутих соціальних здібностей.
3. Дослідити структурно-динамічні особливості соціально обдарованої особистості з позиції розкриття своєрідності роботи функціональних (темпераментологічні властивості), операційних (емоційні, аналітичні, креативні, конативні, здібності) та регуляційних механізмів її психічної активності (специфіка самосвідомості та цінностей).
4. Розробити програму емпіричного дослідження становлення структури соціальних здібностей особистості на різних щаблях її онтогенетичного розвитку. Визначити критерії та показники динаміки їх сформованості.
5. Виявити послідовність виникнення та лінії розвитку основних підсистем соціальних здібностей особистості в межах первинної соціалізації.
6. Визначити провідні чинники генезу соціальних здібностей особистості в рамках дошкільного, шкільного і студентського віку та ранньої дорослості.
7. Розробити та апробувати зразок формуючої психолого-педагогічної технології, спрямованої на оптимізацію розвитку соціальних здібностей дитини молодшого шкільного віку.
8. Обґрунтувати місце соціальних здібностей у структурі загальних здібностей особистості.

Теоретико –методологічна основа дослідження. Робота виконана на основі *постнекласичної парадигми* наукового дослідження, яка вимагає комплексності у використанні не лише методів, а й методологічних підходів. Основними методологічними засадами дослідження виступили принципи генетичного (Л.С.Виготський, С.Д. Максименко,), системно-діяльнісного (О.Г.Асмолов, О.М.Леонтьєв, Д.О.Леонтьєв, Б.Ф.Ломов, О. В. Скрипченко), та структурно-функціонального (С.Л.Рубінштейн, В.Д.Шадріков) підходів, розвитку особистості як суб'єкта життєвого шляху (Б.Г. Ананьєв, М.Й. Боришевський, Г.С. Костюк) та генетично-моделюючий підхід як система принципів дослідження особистісного розвитку (І.Д. Бех, Л.С. Виготський, П.Я. Гальперін, В.В. Давидов, Д.Б. Ельконін, С.Д.Максименко, М.В. Савчин), а також концепції суб'єкта психічної активності (К.О. Абульханова, Я.Л. Коломінський, Г.С. Костюк, С.Л. Рубінштейн, В.А. Семіченко, В.А.Татенко), розуміння

здібностей як функціональних систем активності людської психіки (Б.Г. Ананьєв, В.Н. Дружинін, С.Л. Рубінштейн, В.Д. Шадріков) особистісного змінювання (П.В.Лушин), методологічного аналізу систем психологічних і педагогічних досліджень (Г.П.Щедровицький). Інтеграцією цих теоретичних засад стала провідна ідея походження основних новоутворень соціальних здібностей як елементів прижиттєвого розвитку функціональних систем психіки людини, які забезпечують ефективність її соціальної активності.

Методи дослідження У роботі використано комплекс методів дослідження, орієнтованих на розв'язання поставленої наукової проблеми та сформульованих завдань з її розв'язання: - теоретичний аналіз на основі принципів історичної реконструкції та системного підходу; теоретичне моделювання з позицій структурно-функціонального та генетичного підходів до виявлення складових соціальних здібностей особистості, провідних чинників їх онтогенетичного становлення. В якості емпіричних методів використовувались: структурно-зрізова стратегія організації дослідження, проективні методи у вигляді окремих методик і творчих завдань, опитування, тестування, авторські методики діагностики й оптимізації розвитку окремих потенціалів соціальних здібностей людини, створені й апробовані в роботі з метою забезпечення комплексності дослідження. Достовірність висновків забезпечена методами дисперсійного, кореляційного, та факторного аналізів, які містяться у пакеті статистичних програм SPSS 10,0 for Windows.

База дослідження. Дослідження проводилось на базі дошкільних, шкільних і вищих навчальних закладів України: "Центр розвитку дитини" Оболонського району та дошкільна дитяча установа № 2, Кловський ліцей іноземних мов № 77, СЗШ № 212 м.Києва, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут практичної психології і соціальної роботи "Психогенез", Київський консультативний центр Сучасної Гуманітарної Академії (м. Москва), СЗШ № 2 ПМТ Макарів Київської області. Генеральна сукупність досліджуваних становить 1113 осіб віком від 4 до 43 років, із них 134 - діти 4 –10 років, 248 - підлітки 11-14 років, 586 - юнаки 15-21рік, 145 - дорослі досліджувані 22-43 років.

Дослідження здійснювалось впродовж 1996 – 2005 років.

Наукова новизна та теоретична значущість дослідження полягає в наступному:

вперше проведено системне дослідження онтогенетичного розвитку соціальних здібностей особистості як базового психологічного потенціалу забезпечення її ефективного розвитку та самореалізації в царині суб'єкт-суб'єктних взаємин; науково обґрунтовано психологічний статус соціальних здібностей як здібностей загальних, які поруч з інтелектуальними здібностями забезпечують людині цілісну здатність продуктивно функціонувати в суб'єкт-суб'єктній та суб'єкт-об'єктній сферах її життєдіяльності; створено модель структури соціальних здібностей як функціональної системи, до складу якої увійшли власне функціональні механізми психіки

людини (інтегративні системи когнітивно-емоційної активності психіки), операційні (емоційні, мовленнєві, когнітивні та конативні компоненти генерації, реалізації і координації соціальних проявів особистості) та особистісно-регулятивні механізми (світоглядні почуття, особистісні еталони, життєві стратегії та здатність організувати інших людей); визначено рівневий характер прояву соціальних здібностей особистості у системі соціальних взаємин (соціальна некомпетентність, соціальна компетентність, соціальна креативність), що базується на визнанні вирішальної ролі позитивної динаміки таких здібностей у загальному становленні людини як соціально продуктивної істоти; доведено, що ядром зрілих форм соціальних здібностей виступає творча, соціально-креативна здатність особистості, а типологія соціально обдарованих людей визначається своєрідністю їх провідної особистісної спрямованості; здійснено науково-теоретичне та емпіричне обґрунтування концепції становлення соціальних здібностей, яка містить уявлення про зрілу структуру таких здібностей, притаманну соціально обдарованій особистості (психологічна зрілість, соціальна креативність, соціальний і емоційний інтелекти, здатність до соціальної адаптації та соціального домінування), провідні гетерогенні чинники, які забезпечують ефективний розвиток таких здібностей (фасилітативні родинний та педагогічний впливи, гуманітарний тип освіти; урбанізоване макросередовище, просоціальна спрямованість, загальний психічний розвиток особистості-носія), закономірності становлення та інтеграції соціальних здібностей в онтогенезі (гетерохронність становлення, гетерогенність детермінант, гетерономність структури);

розширено і поглиблено систему концептуальних положень педагогічної та вікової психології щодо виникнення та становлення здібностей людини, а саме здібностей соціальних: такий процес передбачає гетерогенність провідних чинників впливу на цей процес на різних етапах первинної соціалізації людини, гетерономність складових структури здібностей, гетерохронність появи та домінуючого розвитку їх окремих потенціалів; *розширено* психологічні уявлення про потенціал емоційного реагування людини, як здібності до цілісного різнорівневого відбиття та регулювання значущих для особистості аспектів її життєдіяльності;

дістала подальшого розвитку психологічна теорія здібностей у її віковому та прикладному аспектах, зокрема, виявлені основні критерії розвитку соціальних здібностей особистості певного віку, емпірично встановлені показники їх сформованості, простежені основні лінії формування окремих потенціалів соціальних здібностей в межах первинної соціалізації, показані основні закономірності розвитку соціальних здібностей в онтогенезі (гетерохронність виникнення та домінуючого розвитку потенціалів, гетерогенність детермінант, гетерономність сформованого складу), статистично доведена залежність онтогенетичної динаміки окремих потенціалів здібностей від своєрідності дії стабільних чинників розвитку на різних етапах

первинної соціалізації особистості (склад сім'ї, батьківські установки, черга народження та стать дитини, її соціометричний статус у групі);

вдосконалено науково-психологічне розуміння процесу розвитку людських здібностей як різнорівневих функціональних систем через поглиблення ідеї чинників становлення функціональних, операціональних і регуляційних складових здібностей з урахуванням особливостей соціальної життєдіяльності людини.

Практична цінність роботи полягає у тому, що визначено психологічні особливості вікових моделей нормативного та прискореного розвитку соціальних здібностей на різних щаблях онтогенезу з метою їх подальшого використання у психологічному патронажі соціально-психологічного розвитку особистості, профілактиці відхилень поведінки особистості в царині міжособистісної взаємодії. Розроблена та апробована система комплексної діагностики розвитку соціальних здібностей людини, до якої увійшли і авторські методичні засоби їх діагностики та розвитку, побудовані на принципах рівневого підходу до визначення потенціалу розвитку соціальних здібностей, адресовані як психологам - науковцям, так і користувачам-практикам. Із використанням матеріалів дослідження автором створені навчальні плани та програм курсів "Педагогічна психологія", "Психологія особистості", "Методика викладання психології", розроблені окремі теми дисциплін "Психодіагностика", "Практикум із загальної психології", які впроваджені в навчальний процес двох університетів країни, де здійснюється підготовка за спеціальністю "психологія".

Особистий внесок автора. В роботі створена модель соціальних здібностей як функціональної системи, визначені закономірності, механізми дії та чинники розвитку соціальних здібностей на різних щаблях онтогенезу особистості. У спільних статтях частка напрацювань автора визначається розробкою загальної ідеї роботи, теорії та методології наукового аналізу проблеми, внесок автора становить відповідно 65 і 75%.

Надійність і вірогідність отриманих результатів дослідження забезпечувалася різнобічним теоретичним аналізом досліджуваної проблеми, застосуванням комплексу взаємопов'язаних методів, адекватних предмету, меті і завданням дослідження; тривалістю дослідницької роботи (з 1996 по 2005 рік); широкою апробацією отриманих результатів; достатнім обсягом емпіричного матеріалу, застосуванням сучасних методів його статистично-математичної обробки.

Апробація та впровадження результатів дослідження**.** Матеріали досліджень доповідались на міжнародних, всеукраїнських, регіональних та міських науково-практичних конференціях, зокрема, на Другому (Київ, 1996) та Третьому (Київ, 2000) з'їздах Товариства психологів України, Міжнародних науково-практичних конференціях: "Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога" (Київ, 1998, 2002), "Соціально-психологічні проблеми трансформації сучасного суспільства" (Луганськ, 2004), "Сучасні проблеми екологічної психології" (Київ,

2005), Всеукраїнських науково-практичних конференціях “Психологічні фактори конфліктів в педагогічному середовищі”, (Вінниця, 1997), “Політична психологія та проблеми становлення освіти в Україні”, (Київ,1997), “Духовна злагода в українському суспільстві на перехресті тисячоліть” (Київ, 1999), “Українська еліта та її роль в державотворенні” (Київ, 2000), “Психолого – педагогічні проблеми удосконалення професійної підготовки фахівців сфери туризму в умовах неперервної освіти” (Київ, 2001), “Актуальні проблеми сучасної української психології. До 60-річчя від дня народження академіка С.Д. Максименка” (Київ, 2002), “Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні” (Київ, 2003), “Психологія особистості: досвід минулого – погляд у майбутнє” (Одеса, 2004), "Перспективи розвитку соціогуманітарних наук у класичних університетах" (Київ, 2004), “Психологія особистості безробітного” (Київ, 2005), на теоретичному семінарі “Суб’єктно-вчинковий вимір людського життя” (Київ, 2005); вони також обговорювались на засіданнях кафедри соціальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, лабораторії психології обдарованості Інституту психології АПН України ім. Г.С. Костюка.

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* в навчально-виховний процес шляхом застосування автором роботи отриманих напрацювань для розробки навчальних планів, програм курсів та окремих тем дисциплін “Педагогічна психологія”, “Методика викладання психології” для студентів спеціальності “психологія” та “Педагогічна психологія” для студентів спеціальності “соціальна робота” факультету соціології та психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, за якими здійснюється викладання в цьому ВНЗі через створення на основі розробленої в роботі теоретичної концепції творчих завдань для проведення олімпіад з психології та розробку критеріїв оцінки робіт студентів факультету соціології та психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, які приймали в них участь(довідка № 017/ 199 від 25 жовтня 2005 року); а також розробкою автором навчальних планів та програм курсів “Психологія особистості”, “Психодіагностика”, “Педагогічна психологія”, “Практикум з загальної психології”, “Методика викладання психології” для студентів спеціальності психологія, які впроваджені в навчальний процес гуманітарного факультету Університету сучасних знань (довідка № 69 від 04 жовтня 2005 року).

Публікації. Основний зміст дисертації викладено в монографії автора, 30 статтях у наукових журналах і збірниках наукових праць, матеріалах доповідей і повідомлень наукових конференцій та з’їздів психологів, у яких автор брала участь. У фахових наукових виданнях, затверджених переліком ВАК України, опубліковано 20 одноосібних статтей. 10 публікацій – у збірниках матеріалів конференцій та інших виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, восьми розділів, висновків до розділів та загальних висновків, списку використаної літератури, який нараховує 289 джерел, у

тому числі 32 іноземними мовами. Основний текст дисертації викладено на 403 сторінках, він містить 8 рисунків і 32 таблиці на 37 сторінках.

ЗАГАЛЬНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність обраної теми дисертаційного дослідження, її зв'язок з державними науковими програмами, сформульований науковий апарат дослідження: його мета та основні завдання, об'єкт, предмет і методи, наукова новизна, теоретичне й практичне значення, наводиться інформація, пов'язана з апробацією роботи.

Перший розділ "Теоретичний аналіз методологічних основ та історичного досвіду осмислення динаміки, детермінант розвитку і структури соціальних здібностей людини" містить наукову рефлексію становлення соціальної обдарованості людини у філософській спадщині мислителів давнини, дослідження соціальних здібностей у творчості європейських мислителів епохи Відродження та Нового часу, розробки методологічних основ психологічного розуміння соціальних здібностей людини в XVIII – XIX віках та на початку XX століття.

Здійснений аналіз філософської й агіографічної літератури мислителів давнини (Аристотель, Аврелій, Гекатон, Епікур, Конфуцій, Лао-цзи, Мо-цзи, Піфагор, Платон, Сенека, Сократ, Хріссіп, Цицерон,) дає підстави говорити про наявність численних літературних моделей соціально здібної людини як обдарованої особистості, активність якої детермінована її провідною орієнтацію на світ суб'єкт-суб'єктних взаємин. Базовими складовими цих моделей виступає низка високорозвинених психологічних механізмів людини, в основі яких лежать її мовні здібності, глибина і проникливість розуму, його практична спрямованість й опортуністичність, креативність як винахідливість та здатність до цілепокладання, сумлінність і відповідальність, джерело яких у глибині й адекватності розвитку соціальних емоцій, соціальна сміливість і спроможність до конгруентної поведінки. Усе це разом дозволяє соціально обдарованій особистості ефективно гармонізувати як внутрішній (особистісний), так і зовнішній (соціальний) план власної активності, впливати на активність інших людей, об'єднуючи їх в єдиному русі соціальної діяльності та орієнтуючи її плин на реалізацію вищих суспільних інтересів.

Методологічні та науково-методичні напрацювання науковців Відродження й Нового часу суттєво збагачують уявлення про відправні моменти виникнення ідеї науково-психологічного дослідження здібностей людини, сутність функціональних і операційно-регуляційних складових соціальних здібностей як раціональної, так і емоційної природи. З огляду на представлений аналіз робіт, до структури таких здібностей з необхідністю повинні бути включені розвинуті здатності людини не лише до аналізу, прогнозу та креативного синтезу всіх компонентів соціальної ситуації, в тому числі і власної позиції людини (Ф.Бекон, Р.Декарт, Н.Макіавеллі,), а

й її здібності до диференціації, адекватної маніфестації та управління емоціями і почуттями всіх учасників взаємодії (М. Ломоносов, Г. Сковорода, О. Радіщев).

За часів Просвітництва (XIII-XIX ст.) психологія збагатилася методологічними уявленнями про функціональну сутність здібностей як потенціалів відповідної психічної активності людини, джерела та чинники розвитку загальних і спеціальних здібностей (Х.Вольф., Й Брентано, Д.Дідро, К Гельвецій). Досвід описового (М.Х.Вессель, А. Бергсон, О.Ф. Лазурський) та експериментально-дослідного (Ф. Гальтон, А.Біне) отримання наукових даних дозволили науковцям у цей період впритул підійти до усвідомлення необхідності дослідження розвитку здібностей людини як психологічних механізмів не лише її ефективної адаптації до умов середовища, а й продуктивного функціонування в різних видах діяльності, для чого й була створена нова психологічна дисципліна – індивідуальна (диференційна) психологія (В. Штерн, О.Ф. Лазурський).

У XX столітті важливість розвитку здібностей до взаємодії із соціальним середовищем уже передбачалась, навіть декларувалась на рівні дефініцій загальних здібностей піонерами дослідного науково-психологічного пізнання здібностей (В. Штерн, А.Біне, В.Анрі), але ця проблематика так і залишилась на маргіналії завдань експериментальної психології, поза увагою предметного наукового інтересу її представників. Саме тому в пошуках продуктивного знання, пов'язаного з предметом дослідження, ми звернулись до прикладних напрацювань психологічної науки, тісно пов'язаних з суспільним виробництвом, чому й присвячений **другий розділ** роботи **“Сучасні емпіричні дослідження складу соціальних здібностей особистості та особливостей їх становлення.”** У межах останнього проаналізовано наукове вивчення потенціалу соціальних здібностей у дослідженнях професійно важливих якостей спеціалістів соціономічного профілю (педагогів, психологів, управлінців), всебічно розглянута здатність особистості до ефективної адаптації в суспільстві, соціальні здібності у структурі комунікативної компетентності, стан розробки проблеми соціального інтелекту в сучасних психологічних дослідженнях, інституалізовано поняття емоційного інтелекту як предмету аналізу вітчизняної психології здібностей, узагальнені сучасні емпіричні дослідження мудрості як онтологічного еквіваленту соціальної обдарованості.

Проведений у цьому розділі аналіз показав, що більш-менш повні емпіричні моделі розвинутих соціальних здібностей у сучасній психології представлені концепціями соціальної обдарованості (О.О. Бодальов, Г. Джерекі, А.П.Коняєва, Л.В.Попова), соціально-адаптивного потенціалу особистості (К.О. Абульханова, Г.С. Васильєв), соціальної (Л.О.Петровська) та комунікативної (О.О. Бодальов) компетентності, соціального (Ч. Хант, Е.Торндайк., Д. Гілфорд, Ю.Н. Ємельянов, А.Л.Южанінова), практичного (Р. Стернберг, М.В.Акімова, В.Т.Козлова, Н.А. Ференс) і емоційного інтелектів (Р.Бар-Он, Д.Гоулман Д.Майєр, Е.Л. Носенко, П.Саловей, та ін.),

науково осмисленим феноменом людської мудрості (Р.К. Арлін, П.Болтс, Е.Еріксон, Р.Стернберг, К.-Г. Юнг, та ін.), лідерської обдарованості (Л.І. Уманський, Л.М. Попова), структурними моделями професійних здібностей в царині управлінської діяльності та бізнесу (Н.М.Ануфрієва, Е.М. Борисова, Д.Костер, М.Шоу), педагогічної (Н.А.Амінов, І.А.Зязюн, Н.В. Кузьміна, А.С. Макаренко, Е. Мак-Кларк, Д. Райне, Ф.Хайдер та ін.) і психотерапевтичної (К. Роджерс) практики, особистісної професіограми психолога (Н.В.Бачманова, М.В.Молоканов), й, узагалі, представника професій соціономічного типу (Є.О. Клімов). Проаналізовані концепції з різною мірою узагальнення описують складові соціальних здібностей, які забезпечують ефективність проявів різнопланової соціальної діяльності. Разом із тим, жодна з них не може посісти місце концепції розвитку соціальних здібностей, оскільки їхні автори не концентруються на необхідності створення уявлення про становлення цілісної психологічної системи здібностей, яка утворює психологічну основу продуктивної здатності до таких видів активності. Показано, що ситуація, яка склалася, є наслідком слабкої "проробленості" в сучасній психологічній теорії здібностей проблеми становлення здібностей соціальних. Власні міркування стосовно можливого варіанту концептуалізації такого предмету аналізу з опорою на традиції світового й вітчизняного науково-психологічного досвіду осмислення явища здібностей, викладені нами в наступному **третьому розділі** дисертаційного дослідження **“Концептуальна модель структури соціальних здібностей людини як динамічної системи”.**

В її межах поглиблено психологічний підхід до сучасного розуміння здібностей як функціональних систем (Л.С.Виготський, В.Д.Шадриков), розвинуто ідею функціонально-операційно-регуляційної будови здібностей (О.М.Леонтьєв, Б.Ф.Ломов, Б.Г.Ананьєв, Л.М.Веккер) з урахуванням особливостей соціальної сфери життєдіяльності особистості. З огляду на специфічність сфери суб’єкт-суб’єктних взаємин доведена необхідність розгляду емоції як психічного процесу, що володіє усіма характеристиками здібності до цілісного різнорівневого відбиття та регулювання особистісно значущих для людини аспектів її життєдіяльності, показане соціальне джерело формування такого механізму.

На підставі здійсненого теоретичного аналізу стверджується, що з огляду на виділення основних типів життєдіяльності людини, які розуміються як сфери суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відносин, соціальні здібності мають належати до складу загальних. Функціонально здібності характеризують людину як суб’єкта діяльності. Структура такого суб’єкта – це система дієвих потенціалів людини, яка інтегрує її здібності до основних типів людської активності, якими є пізнання, спілкування та перетворення дійсності. Відповідно до виділених типів людина виступає як суб'єкт пізнання, суб'єкт спілкування та суб'єкт праці або творчої активності (Б.Г.Ананьєв, С.Л.Рубінштейн, К.К. Платонов). Логічно, що кожній із виділених іпостасей суб'єкта діяльності відповідає власний потенціал його загальних здібностей.

В межах опису основних дискрипторів класифікації здібностей (елементарних і складних, загальних і спеціальних) доводиться необхідність розуміння соціальних здібностей як загальних, поруч з інтелектуальними та творчими.

З точки зору структурно-функціонального аналізу невід'ємними структурними компонентами загальних соціальних здібностей повинні стати не лише когнітивна, а й емоційна, мовна та конативна складові, а також змістовні особистісні утворення (світоглядні почуття, особистісні еталони, життєві й соціальні стратегії), які регулюють оперативну роботу таких потенціалів. В таблиці 1 представлене авторське бачення структури соціальних здібностей як функціональних систем психічного видображення, складовими яких слід вважати єдність функціональних, операційних і регуляційних механізмів людської психіки, розвиток та інтеграція яких відбувається в ході онтогенезу особистості під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. Сама ж психіка тут розуміється як єдина функціональна система забезпечення соціальної діяльності людини.

З позиції системно-функціонального аналізу, керуючись комплементарним для функцонування соціальних утворень принципом включених систем, якими є особистість, група та система спілкування, основними функціональними підсистемами таких здібностей слід вважати: 1) здатність особистості до адекватного переживання, розрізнення, вираження та управління власними емоційними переживаннями, прийняття відповідальності за їх позитивний статус – це інтраособистісна підсистема здібностей до встановлення особистісної значущості соціальних подій і самоконтролю емоційного життя людини, яка створює найбільш інтимний рівень саморегуляції її соціальної життєдіяльності; 2) спроможність до адекватного розуміння вербальної та невербальної інформації соціального змісту як статичного, так і динамічного характеру, можливості розуміння причин настання й передбачення наслідків розвитку соціальних подій з урахуванням їхньої контекстуальної обумовленості – такою є інтерособистісна підсистема соціально-аналітичних здібностей, предметом аналізу якої може виступати і сама особистість як окремий об'єкт соціального пізнання; 3) соціально адаптивна й креативна властивості людини, які забезпечують їй здатність до узгодження позиції сторін, проблематизації й діалектичного синтезу часто суперечних інтра- та інтерособистісних елементів соціальної ситуації, значущих для більшості суб'єктів соціальної взаємодії, результатом чого виступає нове продуктивне рішення, яке несе в собі ознаки дивергентного, творчого продукту, прийнятного для більшості

Таблиця 1.

Структура соціальних здібностей як функціональної системи особистості.

РЕГУЛЯЦІЙНІ	**світоглядні почуття,** у тому числі,	**особистісні еталони** як принципи або	**життєва страте гія** як переживан ня внутрішньої	**здатність організувати інших людей**

механізми	почуття відповідальності за якість власного соціального життя	свідомі диспозиції суспільного існування соціально зрілої людини	керованості свого існування в напрямку реалізації відрефлектованих цінностей життя, принципів соціальної життєдіяльності	в напрямку досягнення індивідуально цінних соціально важливих цілей
Чинники розвитку і оптимального функціонування	*соціально-політичні та соціально-економічні умови життя, які дозволяють особистості самореалізовуватися в соціумі; інтерес особистості до подій соціального життя , її активна соціальна позиція*			
ОПЕРАЦІЙНІ механізми	**емоційний потенціал** адекватного переживання, сприйняття, вираження, управління, трансформації емоцій (атракція, емпатія, емоцій на ідентифікація, формування соціально продуктивних установок особистості, приязного ставлення до людей)	**мовний потенціал** як універсальний носій усвідомленого арсеналу соціально-когнітивних і емоційних еталонів людської активності, основа особистісної рефлексії, каузальної атрибуції, здатності до інтерпретації, децентрації внутрішньої комунікації)	**когнітивний потенціал** як здатність до адекватного усвідомлення, аналізу й трансформації когнітивної й некогнітивної інформації соціально го змісту (особистісна, міжособистісна рефлексії, каузальна атрибуція, децентрація, співчуття, передбачення)	**конативний потенціал** як сукупність соціально компетентних соціокультурно обумовлених особливостей стилю ефективного спілкування, гнучка здатність до конгруентності у взаємодії з різними людьми
Чинники розвитку і оптимального функціонування	*реалізація соціальним оточенням фасілітативних установок у взаємодії з дитиною як провідного ставлення до неї; становлення просоціальної спрямованості особистості - носія соціальних здібностей.*			
ФУНКЦІОНАЛЬНІ механізми	інтегративні системи когнітивно-емоційної активності психіки, які забезпечують здійснення спілкування та соціальної поведінки людини.			
Чинники розвитку і оптимального функціонування	*працездатність, активованість, пластичність, емоційна реактивність ЦНС як первинного соматичного носія психічного; функціональне дозрівання пізнавальних та емоційних процесів.*			

учасників соціальної ситуації, що забезпечує носію змістову суть продуктивного впливу на інших.

Структура виділених компонентів соціальних здібностей має власну логіку виникнення та розвитку, провідні детермінанти становлення, що потребує спеціального комплексного дослідження. Операціоналізація такої моделі вимагає відбору та апробації відповідних психодіагностичних засобів збору емпіричної інформації, характеристиці яких присвячений **четвертий розділ** роботи **"Засоби психодіагностики розвитку соціальних здібностей особистості"**. У ньому висвітлено сучасні психологічні засоби діагностики окремих компонентів структурної організації соціальних здібностей: психодіагностичний потенціал методик діагностики розвитку соціального інтелекту, інструменту діагностики особливостей становлення соціально конативних властивостей, пропонуються валідизовані автором методичні засоби розв'язання проблеми рівневого дослідження соціально-креативного потенціалу особистості та потенціалу її емоційного інтелекту, представлено психодіагностичний інструментарій виявлення провідних чинників, які детермінують позитивну онтогенетичну динаміку всіх складових здібностей в умовах спрямованої соціалізації.

В межах початкового етапу емпіричного дослідження на базі відповідних ВНЗів (N=195) використовувались опитувальники PEN Г. Айзенка, 16-PF Р. Дж. Кеттела, Опитувальник особистісної зрілості М Кроза. Отримана в результаті статистичної обробки кореляційна плеяда зв'язків особистісних характеристик соціально-креативних студентів, представлена на рисунку 1, наочно демонструє психологічний профіль творчої, психологічно зрілої особистості, якій притаманні розвинені механізми саморефлексії, аналізу і трансформації елементів соціальної дійсності. В результаті факторного аналізу отриманих даних виділились наступні структурні елементи особистісного устрою соціально обдарованих осіб: психологічна зрілість, креативність у соціальній сфері, соціальний інтелект і соціальна чутливість (емоційний інтелект), а також здатність до соціального впливу (домінування) у спільноті. Діагностика отриманих компонентів склала основу програми подальшого дослідження особливостей розвитку соціальних здібностей в онтогенезі та провідних детермінант їхнього становлення. Операційна модель такого дослідження передбачала методичне забезпечення для діагностики: а) соціально-креативних здібностей особистості; б) її соціально-аналітичних властивостей; в) здатності досліджуваних до усвідомлення та вираження емоцій, управління сферою власного емоційного життя; г) їх конативного соціально-адаптивного потенціалу; д) групового визнання та лідерських властивостей; є) домінуючих особистісних установок.

З точки зору методології психолого-педагогічного аналізу рівень та особливості розвитку потенціалу соціальних здібносностей особистості обумовлюються дією низки чинників її спрямованої соціалізації, для яких завдання особистісного розвитку дитини виступає

магістральною лінією активності. Найбільш значущими серед них за силою та тривалістю впливу передбачалися родинне оточення, класний колектив загальноосвітньої школи, академічна студентська група. До програми дослідження входили завдання науково вивчити роль чинників кількості дітей в родині та черги народження сиблінга, особливості соціальних установок батьків дітей, групового позиціонування та гендерної приналежності досліджуваних, рівень освітньої професіоналізації особистості, роль особливостей організації навчання соціально здібних учнів, а також рівень урбанізації середовища існування особистості як макросистемного чинника становлення її соціальних здібностей. В якості провідного організаційного методу застосовувалася вікова порівняльно-зрізова стратегія. Методичну основу порівняльного дослідження склали методики Д. Гілфорда, С.Деллінгер, С.Розенцвейга, PARI, соціометричний тест, а також розроблені нами методика емоційного самоусвідомлення та методичний прийом соціально-креативна проба. Основні критерії діагностики та рівневі показники сформованості соціальних здібностей представлені в таблиці 2. В ході емпіричного дослідження вони розраховувалися на рівні вікової норми та для досліджуваних із випереджаючим розвитком потенціалу соціальної обдарованості, критерієм виділення яких слугував показник їхнього групового неформального статусу.

У **п'ятому розділі "Психологічні чинники розвитку соціальних здібностей дитини"** здійснено аналіз динаміки та чинників розвитку соціальних здібностей дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, подані результати емпіричного дослідження впливу фактора родинного виховання на розвиток потенціалу соціальних здібностей дітей, розглянуті психологічні умови розвитку таких здібностей у віці дитинства. Доведено, що на ранньому етапі онтогенетичного розвитку первинною моделлю соціального потенціалу особистості слід вважати поведінковий або смисловий інтелект дитини, який забезпечує її здатність вловлювати

Таблиця 2.

Критерії діагностики та основні показники рівнів сформованості основних потенціалів соціальних здібностей в онтогенезі

Потенціали соціальних здібностей	Критерії діагностики	Основні показники рівнів сформованості
Емоційний потенціал адекватного переживання, сприйняття, вираження, транс - формації емоцій, управління особистістю	**Розвиток інтраособистісного емоційного інтелекту** **Розвиток інтерособистісного емоційного інтелекту**	Здатність до переживання емпатії, диференціації, вираження, емоцій, управління емоціями, прийняття відповідальності за їхню якість Здатність до ідентифікації емоційних переживань за виразом обличчя

емоційною сферою власного життя та розуміння емоцій іншого (емоційний інтелект)	(невербальна чутливість)	людини Здатність до системної диференціації емоційно - експресивних проявів людини.
Когнітивний (мовний) потенціал як здатність людини до адекватного усвідомлення, сприйняття, трансформації когнітивної й некогнітивної інформації соціального змісту (соціальний інтелект людини).	**Невербальна чутливість** **Вербальна чутливість** **Апперцепція соціальних подій** **Каузально-атрибутивні властивості**	Те саме Здатності до усвідомлення соціального змісту мовних повідомлень, гнучкого розуміння їх змісту відповідно до соціального контексту Здатність до передбачення наслідків соціальних ситуації Здатність до розуміння причин динаміки соціальних подій в динаміці.
Конативний потенціал як сукупність соціально компетентних культурно обумовлених особливостей стилю ефективного спілкування, гнучка спроможність до соціально-психологічного впливу, конгруентної взаємодії з різними людьми	**Соціальна адаптивність** **Напрямок поведінкових реакцій** **Тип поведінкових реакцій** **Потенціал впливу на соціальне оточення** **Соціальна експансивність**	Висока, середня або низька нормативність поведінкових реакцій в ситуації фрустрації Імпунітивні (на проблему) Інтропунітивні (на себе) Екстрапунітивні (на інших) З фіксацією на потребі З фіксацією на перешкоді Самозахисті Неформальний статус у групі за соціометричною процедурою Неформальні соціометричні вибори досліджуваного (непарам. процедура)
Соціально креативний потенціал як здатність до узгодження позиції сторін, проблематизації й діалектичного синтезу елементів соціальної ситуації, значущих для більшості її учасників.	**Стратегія виконання соціально-креативної проби** **Вираженість потреби в допомозі з боку інших**	Афективна (рішення стереотипне або оригінальне) Раціонально-аналітична монологічна або варіативна (рішення стереотипне або оригінальне) стратегія Діалектична стратегія Ділова експансивність (непараметрична соціометрична процедура.)

Мотиваційно-регулятивний потенціал	**Домінування певної особистісної орієнтації**	Рейтингове число як показник преферентивності для осіб певного віку орієнтації на певну царину активності спілкування; пізнання; праця виконавська, домінування, творчість.

сенс поведінки інших людей, продуктивно орієнтуватися у реальних ситуаціях спілкування, поводити себе у них адекватно. Його структурну основу складають емоційні та сенсорно–перцептивні й мнемічні функції, серед яких емоційному відбиттю належить провідна, регулююча поведінку дитини роль. Уже на стадії раннього дитинства маніфестація дорослими атрактивних почуттів, їхня адекватна реакція на демонстрацію їх дитиною, цілеспрямований розвиток її емпатичних властивостей і передавання їй елементарних умінь активного й турботливого ставлення до інших призводить до того, що середовище посилює (а за протилежних умов, навпаки, гальмує) становлення тих соціальних здібностей дитини, які забезпечують їй можливості ефективної соціальної взаємодії.

Емпірична картина виявлених у дослідженні дітей 4-6.5 років дошкільних установ м.Києва (N=42) та їхніх батьків (N=62) статистично достовірних зв'язків (розраховувався коефіцієнт кореляції Пірсона) дозволяє підтвердити вирішальне значення для розвитку соціального потенціалу дитини-дошкільника особливостей її родинного виховання як первинного осередку ефективної соціалізації, у межах якої закладаються провідні установки та навички соціально-продуктивної поведінки особистості. Суттєвим моментом дослідження слід уважати відсутність кореляції між соціометричним статусом дитини у групі та її соціальною експансивністю, що насамперед свідчить про недостатність лише індивідуальних інтенцій конкретної дитини для забезпечення розгортання її комунікативної активності та необхідність оволодіння нею навичками нормативної комунікації, основне джерело яких для особистості цього віку знаходиться в її родинному оточенні. Встановлено, що як надмірна емоційна дистанційованість від дитини, так і занадто велика концентрація на ній, емоційна неврівноваженість батьків та низькі показники суб'єктності матері негативно впливають на загальний розвиток дитини дошкільного віку, формування оптимального прототипу стилю її комунікативної активності, який забезпечує їй популярність серед однолітків. Засобами факторного аналізу доведено, що соціальна ізоляція дитини та авторитарність позиції батьків, їхнє прагнення повністю контролювати активність дітей, нетерпимість та емоційна реактивність не сприяють розвитку диференціації емоцій і активному формуванню емоційних еталонів у дитини дошкільного віку. Тому педагогічно продуктивною є виховна стратегія батьків, яка виключає такі впливи.

В основі ефективного формування потенціалу соціальних здібностей дітей молодшого шкільного віку (базою дослідження виступали 92 учні 3-4 класів шкіл м.Києва та ПМТ Макарова) знаходиться орієнтація їх на активність у сфері суб'єкт - суб'єктних взаємин, що є найхарактернішою установкою для осіб цього віку (тут і далі розрахунок значущості розбіжностей проводився за допомогою t-критерію Ст'юдента).

Результати факторного аналізу показали, що провідними соціально-когнітивними здібностями молодших школярів виступають здатності до розрізнення емоційних станів інших людей та передбачення наслідків соціальних подій. Здібності до розуміння соціального змісту мовних повідомлень і створення на їхній основі соціально креативних продуктів у вигляди планів або програм поведінки також проявляються як складові комунікативного потенціалу молодших школярів, але їхня роль у організації поведінки дитини є ще достатньо обмеженою. У той же час, ріст соціальностатусних показників дітей 8-10 років у спільноті однокласників як свідчення їх соціально-психологічного впливу пов'язаний насамперед зі збільшенням соціально креативного потенціалу учнів. З іншого боку, чим молодшими є досліджувані, тим нижчою є вираженість їх установки на творчу самореалізацію та вище потреба в активних контактах з однолітками на діловій та особистісній основі.

Розвиток соціально креативного потенціалу дітей молодшого шкільного віку позитивно пов'язаний з відкритістю дитини до засвоєння нової інформації, орієнтацією на передбачення наслідків поведінки людей та розвитком її соціально-психологічної компетентності щодо власної поведінки у складних соціальних ситуаціях, які розгортаються по типу міжособистісного конфлікту. Такий соціально адаптивний потенціал дітей базується на основі їх наочно-образного мислення та безпосереднього досвіду входження у проблемні ситуації соціального змісту. Він ще не пов'язується з активним застосуванням ними вербально-логічних носіїв соціальної інформації, в тому числі і в площині активного використання власних емоційних еталонів для ідентифікації переживань іншої людини за виразом її обличчя. У той же час, здатність до розуміння соціальних подій в динаміці в поєднанні з розвиненою потребою у спілкуванні та вже привласненим нею досвідом ефективної соціальної комунікації відіграє провідну роль у становленні вільного, продуктивного для соціального розвитку дитини цього віку комунікативного стилю, який не передбачає формування психологічних захистів або інших комунікативних бар'єрів.

З позиції гендерного аналізу соціального потенціалу дітей виявлено, що дівчатка цього віку передбачають більше можливих варіантів допомоги в навчанні від однокласників (як правило, переважною мірою тієї ж статі), демонструють адекватнішу соціально-нормативну поведінку в ситуаціях емоційної фрустрації, але гірше за хлопців усвідомлюють причини настання соціальних подій в динаміці. Ці дані є показниками випереджаючого соціального розвитку

дівчаток, лідерські позиції яких у цьому віці забезпечують вищі показники мовленнєвих, соціально-конативних та соціально-креативних здібностей.

Здійснений аналіз особливостей соціальних установок батьків (N=35) у зв'язку з впливом останніх на генезис соціальних здібностей дітей 8-10 років дозволяє стверджувати, що основа продуктивного розвитку адаптивного, когнітивного та креативного соціальних потенціалів учнів початкової школи закладається специфічними умовами їхнього родинного виховання, своєрідність яких полягає у ампліфікативних установках сімейного оточення, які передбачають повноцінне задоволення комунікативної потреби дитини в родинному колі, активне використання ними мовлення, як основного засобу стимуляції її психічного розвитку і, в той же час, відсутність з боку батьків інтенцій, невиправдано форсуючих такий розвиток. Усвідомлення важливості позитивного сімейного мікроклімату, в реальному забезпеченні якого жінка як матір відіграє активну роль, припустимість контрольованого прийняття позасімейних впливів на психосоціальній розвиток дитини лежать в основі формування оптимального комунікативного стилю досліджених дітей.

Виявлені в роботі особливості дозволяють також зробити обґрунтований висновок відносно можливості вважати цей вік сенситивним для розвитку соціальних здібностей дітей через їх активну взаємодію з одновіковим оточенням у організованих педагогом умовах, орієнтованих на групоутворення дітей. Зокрема, в роботі в межах природного **формувального експерименту** апробована психолого-педагогічна технологія розвитку соціальних здібностей, побудована на залученні молодших школярів до систематичного використання соціальних еталонів з метою оптимізації їх спілкування з однокласниками і розвитку соціальної рефлексії. Експеримент проводився на базі двох 3-х класів школи №77 м. Києва: експериментального та контрольного.

З метою забезпечення самостійної фіксації, адекватного вираження та корекції дітьми власної соціальної поведінки, усвідомлення ними свого емоційного стану були розроблені такі матеріалізовані знаряддя: 1) рукописна книга "Вибачте-дякую", у яку діти та педагог вносили відповідні записи; 2) екран емоційного самопочуття класу, який заповнювався кожен день дітьми та класним керівником протягом року; 3) стенд "Мої досягнення", на якому для кожного учня передбачалось місце, куди він довільно вносив відповідну інформацію про себе, користуючись спеціально підготовленими жетонами з еталонами соціально-продуктивної поведінки. Якщо дитина довго не поповнювала стенд, класовод робив це з опорою на результати власних спостережень, відповідно до обставин поточного моменту. З часом діти переходили до самостійного створення таких жетонів більш широкого змісту. Завданнями педагога по організації описаної активності дітей виступали: спонукання учнів до постійного використання розроблених опорних знарядь та контроль систематичності їх роботи.

Заміри розвитку основних показників потенціалу соціальних здібностей здійснювались в експериментальному та контрольному класах на початку та у кінці року, відповідно до описаної в роботі операційної моделі діагностики розвитку соціальних здібностей. За результатами порівняння достовірні відмінності між групами виявилися в розвитку загальних показників соціального інтелекту та мовної чутливості дітей (див. таблицю 3).

У **шостому розділі** "**Динаміка та чинники становлення соціальних здібностей підлітка"** обговорені психологічні детермінанти формування соціального потенціалу осіб цього віку, представлені результати емпіричного дослідження чинників розвитку соціальних здібностей особистості в підлітковому віці (11-14 років).

Таблиця 3.

Картина середніх значень показників в експериментальній та контрольній групах молодших школярів та значущості розбіжностей між ними .

N=46

Статистичні показники / **Шкали**	**Експериментальний клас n=25**					**Контрольний клас n=21**				
	Mean кінець	Mean початок	t	dt	Sig. (2-tailed)	Mean кінець	Mean початок	t	dt	Sig. (2-tailed)
Неформальний статус	**7,1667**	**4,3333**	**-2,380**	**25**	**,025**	**4,9091**	**2,7727**	**-2,971**	**21**	**,007**
Соціальна експансивність	8,4167	7,5000	-1,606	25	,121	**8,4545**	**4,4091**	**-5,169**	**21**	**,000**
Ділова експансивність	4,2500	4,9167	,677	25	,505	**5,1364**	**2,2727**	**-3,448**	**21**	**,002**
Вербальна чутливість	**5,5833**	**4,3333**	**-2,410**	**23**	**,024**	4,3636	4,9091	-,720	21	,480
Соціальний інтелект	**23,0000**	**18,7500**	**-2,303**	**23**	**,031**	18,7273	20,2273	-1,115	21	,277
Соціальна адаптованість	**53,4417**	**36,7667**	**-9,831**	**23**	**,000**	**43,9045**	**36,3000**	**-2,465**	**21**	**,022**

Зокрема показано, що за даними літературних джерел, специфіка підліткового віку у порівнянні з дитинством полягає в істотному розширенні сфер соціальної активності особистості й зміні їхньої значущості для неї. Спілкування з рівними за віком, але різними за особистісними якостями людьми, основним осередком якого найчастіше стає класний колектив, сприяє подальшому розвиткові самосвідомості підлітка, провідним механізмом якого виступає соціальне порівняння, що істотно прискорює формування соціальних здібностей його особистості.

Картина емпіричних показників, отриманих у нашій роботі (N=93), дає підстави стверджувати про завершення в цілому при переході дітей до середньої школи періоду групоутворення учнівських колективів, в межах якого домінували поверхові або "екстенсивні" процеси, пов'язані з активною зміною партнерів по комунікації. У школярів, які навчаються в середній школі, ми

констатуємо утворення в класах порівняно невеликих сталих груп, що створює умови для переходу учнів на більш стійкий та глибокий, так би мовити, “інтенсивний” спосіб комунікації з однокласниками, під яким розуміється насамперед інтимно-особистіснє спілкування, яке, у свою чергу, виступає соціально-психологічною основою розвитку особистісної рефлексії та інших соціальних здібностей.

Основною внутрішньою детермінантою ефективного розгортання цього складного та багатомірного процесу у віці 11-12 років виступає суттєвий ріст серед молодших підлітків установок на домінування в міжособистісних контактах. Такий ріст ми схильні розглядати як своєрідний соціально-психологічний еквівалент становлення суб’єктності особистості як активного носія соціального “Я”, яка визначає себе через реакцію на її дії референтного для неї оточення однолітків. Описана психологічна ситуація передусім провокує розвиток соціально-емоційних та конативних властивостей молодшого підлітка, пов’язаних із подальшим активним формуванням операційної складової його відповідних соціальних здібностей в частині становлення емоційних еталонів виразів обличчя та адаптивних стратегій адекватного реагування в соціально-конфліктних, емоційно навантажених ситуаціях фрустрації. Важливу роль у формуванні оптимального комунікативного стилю обстежених підлітків відіграють не лише засвоєння соціально-нормативних шаблонів поведінки та оцінки інших людей, а й загальна установка школярів цього віку на активну комунікацію з однолітками, відкритість соціальному досвіду. Зростання потенціалу каузально-атрибутивних і мовленнєвих властивос- тей, яке іде пліч-о-пліч із загальноінтелектуальним розвитком таких осіб, органічно висуває ці здібності на центральне місце серед механізмів їхньої соціальної самореалізації, оскільки дозволяє здійснювати ефективний вплив на референтну спільноту однокласників, про що свідчить емпірично зафіксований ріст соціального статусу цих підлітків. Лідери-молодші підлітки в обстежених класах в цілому значуще відрізняються від ігнорованих дітей сумарними показниками соціального інтелекту, зокрема, більш високим рівнем розвитку здатності до каузальної атрибуції, ефективність реалізації якої забезпечує їм більш адекватне розуміння причин настання соціальних подій в динаміці, а значить і порівняно кращу орієнтацію в просторі соціальної комунікації.

Серед гендерних особливостей вибірки молодших підлітків нами виявлено наступні відмінності проявів соціального потенціалу учнів. Значуще вищими у дівчат є:1) ідентифікація емоцій за виразом обличчя; 2) неформальний статус; 3) ділова експансивність. Зазначимо, що у порівнянні з гендерними особливостями проявів соціального потенціалу учнів початкової школи тут вже відсутні істотні відмінності між дівчатками та хлопчиками в показниках вербальної чутливості, формального статусу. соціально-креативної продуктивності. Натомість на передній

план у дівчат виходять особливості суто жіночої соціалізації, пов'язані з порівняно вищою невербальною чутливістю та більшою інтенсивністю комунікативної активності жінок.

Особливо помітними результати розвитку соціальних здібностей особистості стають в середовищі старших підлітків (N=94). Про це свідчить значущий ріст усіх соціально-аналітичних показників за методикою Д. Гілфорда. Зафіксоване в роботі значуще падіння індексу соціальної адаптованості підлітків, яке є свідченням входження школярів цього віку в підліткову кризу, а також істотне зростання показників виконання ними соціально-креативної проби ми розцінюємо як індикатори переходу старших підлітків на позиції дійсних суб'єктів власної соціальної життєдіяльності, які прагнуть індивідуалізації.

В аспекті гендерних особливостей суттєві розбіжності були зафіксовані в царині емоційних та поведінкових показників хлопців-старших підлітків, у яких виявились істотно меншими показники вираження емоцій, соціальної і ділової експансивності як потреб у спілкуванні та допомозі. Зареєстровані також суттєві якісні відмінності у показниках домінуючого напрямку реакції в проблемних ситуаціях соціального плану, які означають переважання у хлопців в ситуаціях фрустрації та звинувачення здебільшого інтропунітивних реакцій, що передбачає прийняття на себе відповідальності за виправлення певної ситуації або визнання власної провини. Дівчата ж демонструють переважно імпунітивні реакції, що характеризує їх як більш толерантних та готових до діалогу. В цілому отримана картина розбіжностей дозволяє вже в цьому віці зафіксувати чітку тенденцію до якісно різних гендерних ліній подальшого розвитку соціального потенціалу особистості, які пов'язуються із вищою самостійністю, суб'єктністю та відповідальністю чоловічого модусу встановлення та підтримання соціальних стосунків та з більшою конструктивністю й емоційною виразністю жіночого стилю спілкування.

З позиції статусних відмінностей лідер – старший підліток як особистість з високим потенціалом впливу на оточення за результатами факторного аналізу вирізняється не лише істотно більшою комунікативною активністю та високим рівнем загально інтелектуального розвитку, який застосовує у виявленні дійсних причин динаміки соціальної дійсності, а й специфічним досвідом сімейного спілкування, суттєвою особливістю якого є наявність іншого старшого за віком сиблінга, який виконує для нього функції інформаційного носія, своєрідного вікового адаптера впливу більш широкого, насамперед дорослого оточення.

Виявлено також, що підлітки з розвиненими здібностями емоційної саморегуляції здатні сприятливо впливати на психологічну атмосферу свого колективу, що проявляється у їхньому розумінні причин настання соціальних подій, вмінню управляти власними емоціями та приймати відповідальність за свої переживання. Вони ще не завжди чітко розрізняють власні почуття, але установка на відповідальну нормовідповідну поведінку у сфері міжлюдських взаємин та свідоме прагнення до самоконтролю забезпечують їм прийняття

з боку оточення, про що свідчить ріст показників їхнього неформального статусу. Розвиток здібностей диференціації емоцій пов'язується насамперед зі збільшенням орієнтації підлітка на творчу самореалізацію, у протилежність його установкам на старанність і ретельність у виконанні доручених справ, що реально підтверджує зростаючу роль чинника особистісної активності в розвитку соціальних здібностей цього контингенту школярів.

Дослідженням підтверджено, що умови інтенсивного навчання в спеціалізованому гуманітарному закладі освіти (Ліцей іноземних мов № 77 м. Києва) сприяють становленню соціальних здібностей обдарованих підлітків. Останні розглядаються як механізми їх ефективної психологічної адаптації до шкільного середовища. Вона виявилась у вищих за середні по всій вибірці показниках емоційного комфорту таких учнів (58%), прийняття ними інших (53%), самоприйняття й інтернальності (по 70%), у їх підвищеному прагненні до домінування (75%), порівняно з учнями цієї ж школи, які за результатами обстеження утворили групу вікової норми розвитку, і в якій аналогічні показники переважно нижчі середніх.

Доведено також, що суттєвим чинником інтенсифікації розвитку соціального потенціалу особистості у цьому віці виступає і велике місто як той широкий і складний соціальний контекст, самостійне освоєння та ефективне входження в який вимагає від старшого підлітка прискореного формування й постійної актуалізації його найскладніших соціально-когнітивних та найбільш зрілих, гнучких соціально-конативних здібностей. Характерні для підлітків-жителів великого міста істотно вищі показники композитної оцінки соціального інтелекту, здатності до передбачення наслідків настання соціальних подій, виконання соціально-креативної проби, а також виявлена серед них тендеція до демонстрації менш інфантильних реакцій в ситуації емоційної напруги дозволяють вважати доведеним положення про більш швидкий темп розвитку соціальних здібностей старшого підлітка в таких умовах. Значущі розбіжності зафіксовані для популяції обстежених хлопців.

У **сьомому розділі** дисертації "**Розвиток потенціалу соціальних здібностей особистості в юнацькому й дорослому віці**" представлено психологічні особливості та чинники розвитку потенціалу соціальної обдарованості особистості в названих вікових кордонах.

Ситуація соціального розвитку юнаків-старшокласників у межах якої поруч із подальшим розвитком загального інтелекту, сфери цінностей та саморегуляції людини розвивається і їхня спроможність до адекватної оцінки і прогнозу соціальних ситуацій, їх об'єктивного проектування та реалізації наміченого, диктує нові вимоги до реалізації й розвитку соціальних здібностей у цьому віці. Порівняльний аналіз емпіричних матеріалів старших підлітків і юнаків (N=94) засвідчує подальше статистично достовірне зростання аналітичного, конативного та креативного потенціалів соціальних здібностей старшокласників, тісно пов'язаного з чинниками загального розвитку і своєрідності освіти. Цей ріст кореспондує з істотним розвитком загального

інтелекту, сфери цінностей і саморегуляції старшокласника. Як суттєва особливість розвитку емоційних здібностей в ранній юності, порівняно з показниками підлітків, зафіксована відсутність подальшого розвитку здібності юнаків до усвідомлення емоційної експресії іншого. За нашими даними, така здатність до невербальної чутливості вже у старшого підлітка досягає рівня розвитку, характерного для дорослої людини. Натомість епіцентр розвитку здібностей емоційної сфери особистості в ранньому юнацькому віці переміщується із зовні в середину. Статистично доведено, що молода людина у цей період активно вирішує питання розвитку власного потенціалу диференціації, вираження та управління емоціями, а також прийняття відповідальності за якість своїх переживань.

Розвиток емоційних здібностей у ранньому юнацькому віці позитивно пов'язаний з розвитком різних психологічних структур: орієнтація учнів на справу кореспондує з кращим розрізненням емоцій та прийняттям відповідальності за їхню якість; зниження їх пізнавальних інтересів, старанності і вербальної чутливості на тлі високої ділової та соціальної експансивності веде до росту управління емоціями та відповідальності за них; ріст пізнавальних інтересів і каузально-атрибутивних здібностей старшокласників також позитивно пов’язані зі здатністю до управління емоціями та прийняття відповідальності за їхню якість, а зростання комунікативних інтенцій і показників загального розвитку особистості веде до кращого управлінням емоціями, зниження їхньої вираженості.

Дослідженням не виявлено значущих статевих розбіжностей у показниках розвитку соціальних здібностей учнів старшої школи. Це означає, що емпірично виявлений швидкісний дисбаланс у розвитку окремих компонентів соціальних здібностей молодшого школяра та підлітка, обумовлений чинником статевої приналежності, триває лише до вікових кордонів юнацького віку, на межі якого такі показники хлопців і дівчат практично урівнюються.

Дослідженням встановлено, що протягом пізнього юнацького віку, за умов комплексного впливу дидактичних, виховних і розвивальних чинників гуманітарної освіти практично всі види соціальних здібностей зазнають істотних прогресивних змін. Розвиток соціально-когнітивних здібностей особистості у студентські роки відбувається за рахунок переважного становлення здібностей вербальної чутливості та системного розуміння причин динаміки соціальних подій, що забезпечує ріст неформального впливу студента на групу. Такий факт психологічно споріднює цю фазу онтогенетичної еволюції соціальних здібностей людини з раннім юнацьким і підлітковим віком, але на відміну від них, тут динаміка соціального інтелекту до того ж призводить до істотного зростання самостійності в діяльності й вибірковості комунікацій особистості-носія.

Підвищення показників соціально-креативного потенціалу особистості студента тісно пов'язане зі зростанням його формального й неформального впливу на групу. Як вікова

особливість розвитку такого потенціалу зареєстрований відхід його носіїв від полюсу високих значень за показниками емоційної саморегуляції, допитливості та типово-нормативних реакцій в ситуаціях фрустрації. Це виявляє суттєву роль емпатичної компоненти та досвіду індивідуального спілкування й самокерованої діяльності студентів у створенні ними соціально-креативного продукту. У той же час, зростання емоційного та конативного потенціалів здібностей наймолодших студентів залишається недостатнім для прийняття їх групою, якщо прояви зазначених здібностей констатуються на фоні падіння індексу креативних інтенцій досліджуваних.

Отримані закономірності розвитку емоційного потенціалу студентів засвідчують різні типи його становлення: а) у випадку егоцентричної орієнтації студенти є несамостійними та активними у пошуку допомоги в навчанні з боку інших; за таких умов вони демонструють зростання внутрішньоособистісного потенціалу емоційного інтелекту за рахунок домінування в ньому емпатичної властивості і гарну орієнтацію в системних характеристиках емоційних проявів інших людей; б) за умов високої емоційної реактивності особистості, яка проявляється у її виражених емпатичній властивості та маніфестації переживань, у студентів спостерігається зниження здатностей управління емоціями та прийняття відповідальності за їхню якість, що негативно позначається на загальному показнику їхнього емоційного внутрішньоособистісного інтелекту; останнє компенсується до певної міри розвитком зовнішнього контуру соціально-емоційної регуляції таких осіб: зростанням їхньої невербальної чутливості та нормативно-адаптивних поведінкових реакцій.

Основна відмінність розвитку соціального потенціалу особистості зрілого віку, яка скористалась своїм правом на отримання вищої гуманітарної освіти (N=48), полягає у системній інтеграції різних типів її соціальних здібностей (когнітивних, конативних, емоційних та креативних), завдяки чому досягається висока ефективність не лише інтелектуальної, а й комунікативної активності такої людини, стає можливим її систематичний неситуативний вплив на соціальне оточення.

Такий вплив є наслідком активного становлення в дорослому віці насамперед соціально-креативного потенціалу особистості, який дозволяє їй ефективно розв'язувати нестандартні соціальні проблеми. Його функціонування стає можливим завдяки наявності у досліджених відповідних установок активності (на творчість, на справу, на спілкування), належного рівня розвитку соціально-аналітичних властивостей та широкої соціальній компетентності. Дослідження виявило також суттєву роль чинників збільшення досвіду індивідуальної активності людини та її спроможності до його адекватного емоційного переживання у формуванні соціально-креативного потенціалу зрілої особистості. Психологічними чинниками розвитку потенціалу соціальних здібностей студентів, які завершують освіту, слід

вважати їхні особистісні орієнтації на преференцію в організації індивідуальної активності установок на креативну поведінку, спілкування з людьми, відкритість широкому соціальному досвіду, які в якості вищих регулятивних інстанцій зрілої особистості продуктивно, але у різний спосіб, впливають на становлення окремих складових потенціалу її соціальної активності, викликаючи до активного функціонування та розвитку одні його елементи та гальмуючи становлення інших. В цілому такі особливості розвитку складових потенціалу соціальних здібностей утворюють типологічне розмаїття видів соціально-продуктивної поведінки людей.

Виявлено, що з віком прогрес розвитку соціальних здібностей людини проявляється і за умов відсутності вищої освіти. У цьому випадку він відбувається по лінії удосконалення механізмів суб'єктної активності особистості, що проявляється в істотному зростанні самостійності її поведінки та вибірковості спілкування. У внутрішньому плані констатується значуще збільшення здатності особистості до саморегуляції, зокрема, емоційної, завдяки удосконаленню управління власними емоціями та істотному приросту відповідальності за їхню якість. Разом із тим, з віком у такої людини відсутні помітні зміни в розвитку соціально-аналітичних і соціально-креативних властивостей.

Загальна картина онтогенетичних відмінностей студентів дорослого віку дозволяє зробити узагальнюючий висновок про вирішальну роль позиції особистості як провідного психологічного чинника становлення її соціально-особистісного потенціалу у зрілому віці, а також центральне значення спеціальної вищої освіти для подальшого соціально-когнітивного розвитку людини.

Результати дослідження показали, що суттєвим соціально-психологічним чинником, який визначає особливості розвитку соціальних здібностей дорослих людей, залишаються сімейні умови їх первинної соціалізації, які обумовлюють становлення своєрідного індивідуального профілю вираженості або недорозвинення певних здібностей. Так, дорослі, які були в сім'ї старшими дітьми, продемонстрували значуще вищі соціально-когнітивні властивості, а молодші сиблінги краще усвідомлювали зміст вербальної експресії, диференціювали власні емоції. Підтверджено також, що своєрідність виховного впливу батьківської сім’ї може як істотно гальмувати розвиток потенціалу емоційно-регулятивних і конативних здібностей людини, змушуючи її й у дорослому віці постійно звертатись до досвіду та допомоги інших людей, так і сприяти розвитку соціально-когнітивних та емоційно-регулятивних властивостей особистості, забезпечуючи тим самим людині самостійність і творчу самореалізацію у спілкуванні з іншими.

В межах **восьмого розділу** роботи “**Статус соціальних здібностей у сучасній психології**“ емпірично доведено гіпотезу про доцільність виокремлення двох типів загальної обдарованості людини: соціальної та інтелектуальної (емпіричною базою виступали 180 студентів КНУ імені Тараса Шевченка 1-5 років навчання). Показано, що орієнтація на сферу соціальної взаємодії на

противагу переважно об'єктним відносинам з довкіллям надає окремій особистості відчутні переваги в аспекті загального розвитку, про що свідчать своєрідність її змістовних характеристик, статистично достовірні показники прискореного темпу розвитку, більшої структурованості та інтегрованості особистісної організації носіїв соціальних здібностей (тут і далі розраховувався коефіцієнт кореляції Спірмена).

В роботі продемонстровано, що отримані імпліцитні теорії обдарованої людини як своєрідні особистісні еталони саморозвитку студентів при певній подібності набувають рис своєрідності, пов'язаних зі специфікою ціннісних орієнтацій інтелектуально та соціально обдарованих респондентів на різні сфери буття людини (переважно предметну або соціальну). Суб'єкт-суб'єктна орієнтація соціально обдарованих досліджуваних позитивно пов'язана з більшою артикульованістю експериментально утворених ними конструктів обдарованої особистості, у порівнянні з відповідними вербальними моделями інтелектуально обдарованих, збільшенням у їхньому змісті питомої ваги характеристик саморефлексії та самоуправління, механізмів самоактуалізації на рівні творчої діяльності й саморозвитку, які теж розглядаються такими студентами як важливі умови ефективної професійної самореалізації у спілкуванні з людьми. У той же час, інтелектуально обдаровані студенти роблять наголос на необхідності відчуття внутрішньої свободи та розкутості як важливої передумови творчої самореалізації обдарованої особистості.

У організації сфери самосвідомості соціально та інтелектуально обдарованих студентів споріднює цілісна, гармонійна "Я" концепція, самоповага, збільшення ролі спостережливості та особистісної рефлексії як механізмів організації самосвідомості. Розбіжність полягає в самоусвідомленні соціально обдарованими особистостями саме тих якостей, які забезпечують їм більш ефективне функціонування в площині суб'єкт-суб'єктних відносин. Ріст обдарованості таких осіб координує з їхнім усвідомленням підвищення власних інтуїтивних властивостей емпатійності, здатності впливати на інших, швидкості реагування, збільшенням самокерівництва і впевненості у собі. Відмінності ж інтелектуально обдарованих студентів виявили відому в психологічній науці особливість таких осіб орієнтуватися передусім на власний потенціал абстрактно логічного мислення та спостережливість як уважність до нових, неочевидних елементів ситуації, яка виступає об'єктом інтелектуальної активності.

Дослідження формально-динамічних особливостей обдарованих студентів статистично підтвердило наявність єдиних індивідуально-психологічних чинників розвитку інтелектуальних і соціальних здібностей (потенціал активності, темп та пластичність зміни форм активності). Засобами факторного аналізу доведено, що своєрідність формування різних типів обдарованості забезпечується переважною орієнтацією суб'єктів активності на сферу предметної або соціальної

діяльності, а їх ефективний розвиток з віком забезпечують індивідуальні механізми, орієнтовані на продуктивне засвоєння інтегрованого соціального досвіду.

Окрім того, отримані в роботі порівняльні показники онтогенетичної динаміки соціальних здібностей дітей, підлітків, юнаків, дорослих вікової норми розвитку та відповідних соціально здібних досліджуваних засвідчують більший потенціал особистісного розвитку, який, розвиваючись, привносять в онтогенетичну динаміку соціально обдарованої особистості її орієнтація на сферу суб'єкт-суб'єктних взаємин та необхідні для її самореалізації в ній соціальні здібності. Емпірично виявлена тенденція полягає у систематичній демонстрації соціально здібними досліджуваними певного віку показників вищого рівня сформованості тих здібностей, сенситивний період розвитку яких спостерігається в наступному віковому періоді (у таблиці 4 це виділено жирним шрифтом). Для нас очевидно, що саме ця зафіксована закономірність випереджаючого соціального розвитку і створює необхідні умови для ефективної соціальної самореалізації соціально обдарованої особистості різного віку в середовищі однолітків, про що однозначно свідчать її високі соціально статусні показники в такій групі.

Проведене дослідження основних онтогенетичних ліній становлення виділених в роботі потенціалів соціальних здібностей як системного утворення емпірично підтверджує гетерохронний характер їх розвитку. Загальна картина розвитку такої системи може бути узагальнена як тенденція до послідовного домінуючого розгортання з віком її окремих потенціалів: емоційного (дитинство), конативного (середнє дитинство, тривалість якого охоплює молодший шкільний та молодший підлітковий вік), аналітичного (підлітковий вік, молодший юнацький вік), креативного (старший юнацький, дорослий вік), та поступальної трансформації на основі їхнього домінуючого розвитку в зазначені періоди інших складових, з подальшою інтеграцією усіх підсистем соціальних здібностей в єдину систему, до складу якої в розвиненому вигляді входять і регуляційні механізми особистісного рівня як провідні установки, еталони та стратегії соціальної активності особистості. Виявлені особливості онтогенетичної динаміки основних ліній розвитку потенціалів соціальних здібностей представлені у висновках роботи.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове практичне вирішення проблеми комплексного психологічного дослідження структури, динаміки соціальних здібностей та чинників, які обумовлюють їхній розвиток в умовах первинної соціалізації. Цілісний характер дослідження забезпечено через послідовну розробку структурної, генетичної та прикладної теорій соціальних здібностей.

За результатами проведеної роботи можна констатувати наступне:

1.Соціальні здібності є прижиттєво сформованим системним утворенням психіки людини, яке поруч з інтелектом забезпечує цілісне продуктивне функціонування особистості в якості суб’єкта життєдіяльності у сферах суб’єкт-суб’єктної та суб’єкт –об’єктної взаємодії з оточенням. Це обумовлює психологічний статус соціальних здібностей як здібностей загальних. Базовими складовими соціальних здібностей людини виступає низка психологічних механізмів її суб’єкт-суб’єктної взаємодії: емоційні, когнітивні, мовні, конативні і творчі потенціали, а також регулятивні механізми самоусвідомлення себе як соціально активної особистості, відповідального суб'єкта суспільної життєдіяльності (світоглядні почуття, особистісні еталони, життєві й соціальні стратегії). Цей ансамбль механізмів дозволяє соціально здібній особистості ефективно гармонізувати як внутрішній, так і зовнішній плани власної

Таблиця 4.

Показники рівнів сформованості складових потенціалу соціальних здібностей соціально здібних осіб та осіб вікової норми соціального розвитку (діти, підлітки, юнаки та дорослі)

КРИТЕРІЇ ДІАГНОСТИКИ	ПОКАЗНИКИ РІВНІВ СФОРМОВАНОСТІ						
	Діти вікової норми N=117	**Соціально здібні діти N=17**	**Підлітки вікової норми N=150**	**Соціально здібні підлітки N=37**	**Юнаки вікової норми N=83**	**Соціально здібні юнаки N=23**	**Дорослі (студенти старших курсів) N=48**
Невербальна чутливість	Нижча за середню	Нижча за середню	Нижча за середню	**Середня**	**Середня**	Середня	Середня
Апперцепція соціальних подій	Середня, близька до нижньої межі значень	Середня, близька до нижньої межі значень	Значуще зростає від нижньої до вищої межі середнього показника	**Середня, близька до вищого кордону**	**Середня, близька до вищо-го кордону**	Висока	Середня
Вербальна чутливість	Низька.	Середня.	Нижча за середню у молодших; майже середня - у старших	**Середня**	**Середня**	Середня, близька до середньо високого рівня	Середня
Каузально-атрибутивна здатність	Нижча за середню	Нижча за середню	Нижча за середню	**Середня**	**Середня**	Середня	Середня
Соціальний інтелект	Нижчий за середній	Середній	Нижчий за середній	**Середній**	**Середній**	Вищий за середній	Середній
Соціальна адаптованість (показник GKR)	Низька	Середня	Середня у молодших підлітків, низька - у старших	**Висока**	**Висока**	Нижча за норму; пере важають імпунітивні реакції	Вища за норму
Напря-мок реак ції в си туації фрустра	Переважно екстра пунітив	**Переважно інтропунітивні реакції**	**Переважно інтропунітивні - у хлопців:** імпу	**Переважно імпунітив**	Переважно інтро пунітивні -у хлопців **імпу**	**Переважно імпунітив**	**Переваж-но імпунітив**

2. Соціальні здібності є **гетерономним утворенням**, до структури якого належать такі психологічні компоненти як креативність у соціальній сфері, соціально-аналітичні властивості, соціальна чутливість (емоційний інтелект), здатність до домінування у спільноті або впливу на інших (проекція розвинутих соціально-адаптивних та соціально-креативних властивостей), а також психологічна зрілість як свідчення наявності розвинутих просоціальних інтенцій і внутрішніх регулятивних властивостей особистості. В онтогенезі окремі структурні компоненти соціальних здібностей формуються нерівномірно, в різному діапазоні вираженості, що визначає рівневий характер їх проявів. Соціальна некомпетентність, соціальна компетентність та соціальна обдарованість як рівневі характеристики прояву соціальних здібностей особистості підтверджують вирішальну роль позитивної динаміки цих здібностей у загальному становленні людини як соціально продуктивної істоти. Ядром розвинених форм соціальних здібностей виступає креативна здатність соціально обдарованої особистості, яка для свого зрілого функціонування потребує належного рівня розвитку інших підсистем здібностей.

3. Типологія проявів соціальної обдарованості визначається особистісною спрямованості носіїв на основні сфери соціальної самореалізації людини: спілкування з іншими людьми, пізнання, продуктивну діяльність. За умов переважання установки на інших соціально-креативна людина сконцентрована на здійсненні активного впливу на оточення та орієнтована на залучення інших до широкого співробітництва (умовний тип управлінця). У випадку домінування інтенції на продуктивну діяльність, така особистість найбільше довіряє власним емоціям і добре регулює прояви свого емоційного життя, що стає основою її творчої продуктивності (умовний тип представника художньої інтелігенції). У випадку преферентивності пізнання, соціально обдарована людина тяжіє до когнітивного й емоційного самопізнання, рефлективна, емпатична та стримана у своїх емоційних проявах (умовний тип науковця-гуманітарія). Повна типологія прояву соціальних здібностей може бути побудована з урахуванням рівня сформованості соціальної креативності людини як базового компонента та її провідної особистісної спрямованості.

4. Становлення соціальних здібностей як системного утворення особистості має **гетерохронний характер.** Загальну картину розвитку такої системи описує тенденція послідовного домінуючого розгортання з віком її окремих потенціалів: емоційного (дитинство), конативного (молодший шкільний та молодший підлітковий вік), аналітичного (підлітковий і молодший юнацький вік), креативного (юнацький вік, дорослість). На кожному онтогенетичному етапі на основі провідного становлення вказаних потенціалів відбувається розвиток інших складових соціальних здібностей, із подальшою інтеграцією усіх потенціалів в

єдину систему, до складу якої входять і особистісно - регуляційні механізми соціальної активності людини: її провідні установки, особистісні еталони та стратегії соціальної поведінки.

5. Загальна лінія розвитку **емоційного потенціалу** соціальних здібностей особистості, орієнтованого спочатку назовні, а потім оберненого на себе має наступну послідовність становлення: виражена емоційна реактивність → розвиток емпатичних властивостей та засвоєння емоційних еталонів (дошкільне дитинство) → диференціація емоційної міміки людського обличчя (початково шкільне дитинство) → системна діагностика емоцій на основі засвоєних відповідних еталонів (підлітковий вік)→ диференціація власних емоцій при їх високій вираженості, зниження несвідомих емпатичних реакцій (юнацький вік) → розвиток управління своїми емоціями та відповідальності за їхню якість, загальне зниження вираженості емоцій як наслідок розвитку таких процесів (дорослий вік).

6. Загальна лінія розвитку **конативного потенціалу** соціальних здібностей особистості формується на двох рівнях. Спочатку на рівні становлення здібностей особистості до соціально-адаптивного реагування, а потім, через розвиток індивідуальних чинників забезпечення її впливу на інших на рівні групової взаємодії. Лінія розвитку соціально-адаптивного потенціалу соціально-конативних здібностей людини може бути представлена як її поступовий перехід у онтогенезі від переважно зовнішньо орієнтованих та самозахисних реакцій з фіксацією на перешкоді (дитинство) → через реакції, орієнтовані на задоволення потреби та прийняття відповідальності за хід подій (підлітковий та юнацький вік), → до переважання імпунітивних реакцій, які засвідчують готовність особистості розглядати комунікативне утруднення як проблемну ситуацію, розв'язання якої можливе з урахуванням потреб усіх зацікавлених сторін (дорослий вік). На такому тлі вплив особистості на групу на різних вікових етапах забезпечується різними психологічними механізмами: у дітей - їх високою соціальною експансивністю, порівняно вищим розвитком мовного і соціально-креативного потенціалів; у підлітків - високою та більш гнучкою комунікативною активністю, порівняно високим інтелектом; в юнацькому віці установка на творче самовираження особистості відіграє провідну роль у здійсненні реального впливу особи студента на інших; вплив дорослої людини забезпечується її відкритістю до пізнання нового, високим розвитком каузально-атрибутивних і соціально-креативних здібностей.

7. Загальна лінія становлення **аналітичного** потенціалу соціальних здібностей людини розвивається за наступною логікою приоритетного формування когнітивних механізмів: невербальна чутливість як розуміння сенсу емоцій інших (дитинство)→ передбачення наслідків соціальних подій (молодший підлітковий вік)→ мовна чутливість (старший підлітковий вік) → каузально-атрибутивні властивості (ранній юнацький вік) → інтеграція соціально – аналітичних

здібностей (пізній юнацький вік) → інтеграція соціально – аналітичних здібностей з іншими соціальними потенціалами та підструктурами особистості (дорослий вік).

8. Загальна онтогенетична лінія розвитку **креативного** потенціалу соціальних здібностей людини розгортається як поступовий рух особистості на континуумах "стереотипність – оригінальність" та "дискретність – цілісність" в напрямку створення оригінальних діалектичних за змістом результатів загально соціального значення. Схематично тут вибудовується наступна картина: афективні, доволі стереотипні рішення (діти), → раціональна але монологічна стратегія розв'язання (підлітки) → інтегративна та діалектична стратегія рішення соціальних проблем (юнацький, дорослий вік**)**.

9. Емпіричне дослідження розвитку соціальних здібностей в онтогенезі дозволило виявити наступні **зони сенситивності** такого процесу. Дошкільне дитинство виявилось найбільш сприятливим для становлення просоціальних комунікативних установок дитини та розвитку її соціально-емоційних еталонів, які складають прототипічне ядро продуктивного комунікативного стилю особистості. Соціальна ситуація розвитку молодшого школяра робить його особистість особливо сенситивною до становлення оптимального соціально-адаптивного стилю міжособистісної взаємодії через спілкування з однолітками в організованому дорослими педагогічному середовищі. Потенціал соціальних здібностей молодшого підлітка проявляється у процесах групоутворення референтної для нього спільноти однолітків, ріст соціально статусу в якій обумовлюється зростанням його соціально-когнітивних, соціально-емоційних та соціально-конативних властивостей. В ранньому юнацькому віці зоною сенситивності стає розвиток соціальних емоційно-когнітивних здібностей особистості, які активно утворюють підсистему механізмів емоційного інтелекту людини, становлення якого є важливим етапом соціалізації людської психіки в аспекті набуття нею здатності до соціальної саморегуляції. Студентський вік є сенситивним періодом для інтеграції окремих потенціалів соціальних здібностей у єдину структуру соціальної обдарованості людини. У ранньому дорослому віці, коли подальше становлення особистості відбувається переважно у сфері трудової діяльності, динаміка соціальних здібностей виявилась суттєво залежною від паралельного включення особистості в освітній процес: в межах здобуття вищої освіти у цьому віці спостерігається істотне зростання та системна інтеграція всіх складових соціального потенціалу людини, що забезпечує їй продуктивний вплив на інших людей; за умов відсутності вищої освіти розвиток здібностей відбувається лише по лінії удосконалення механізмів саморегуляції суб'єктної активності особистості шляхом подальшого становлення її соціально-конативного та емоційно-регуляційного потенціалів.

10. Провідні умови формування психологічних механізмів соціальних здібностей на різних вікових етапах мають **гетерогенну природу**. В дошкільному дитинстві провідною умовою

виступає фасілітативний характер комунікативних установок батьків дитини. Насичене спілкування з ними є для дитини у цьому віці основним пріоритетом та відіграє вирішальну роль у забезпеченні оптимального становлення емоційних і конативних механізмів її соціальних здібностей. Важливими чинниками розвитку соціальних здібностей дитини молодшого шкільного віку виступають наявність ампліфікативних установок сімейного оточення, активне використання дорослими стимулюючого мовлення як основного засобу активізації психічного розвитку дитини, припустимість ними контрольованих позасімейних впливів на її розвиток, і в той же час відсутність з боку батьків інтенцій, що невиправдано форсують такий розвиток. В межах шкільної соціалізації запровадження педагогом спеціально створеної та апробованої в роботі психолого-педагогічної технології розвитку соціальних здібностей здійснює ефективний вплив на розвиток соцільно-когнітивного та конативного потенціалів дітей. Починаючи з підліткового віку розвиток соціальних здібностей особистості обумовлюється в першу чергу зростанням показників її суб'єктності та пов'язаних із цим інтенцій до самостійного освоєння індивідуального (внутрішньо особистісної прив'язки) й соціального простору як шкільної (на рівні класу й позакласних стосунків), так і позашкільної локалізації. Гуманітарна домінанта в організації освітнього процесу та соціальні умови великого міста створюють особливо сприятливі умови для становлення соціально-конативних та соціально-когнітивних здібностей школярів-тінейджерів. В межах вищої школи, особливо з переходом на старші курси навчання розвиток соціальних та інтелектуальних здібностей обдарованих студентів відбувається більш ефективно за умов поєднання професійної освіти з відповідною діяльністю за спеціальністю. Отримані дані також статистично підтверджують важливу роль спеціальної вищої гуманітарної освіти у соціально-аналітичному та соціально - креативному розвитку дорослої людини.

11. Суттєвим чинником, що визначає особливості розвитку соціальних здібностей особистості на всіх етапах первинної соціалізації залишаються такі умови сімейного виховання як кількість дітей у батьківській сім’ї та черга народження. Так, старші або єдині діти найчастіше демонструють порівняно вищі соціально-когнітивні властивості, молодші сиблінги мають вищі показники емоційного впливу, вони також краще усвідомлюють зміст вербальної експресії, розрізняють власні емоції.

12. В аспекті впливу чинника гендерної приналежності статистично доведений випереджаючий розвиток мовного, соціально-конативного та емоційного потенціалу жінок у порівнянні з чоловіками в періоди молодшого шкільного та підліткового віків. Як статеві особливості подальшого розвитку зафіксоване переважання використання гендерними групами різних складових комунікативного потенціалу людини: чоловіки надають перевагу раціональним механізмам орієнтації в соціальній ситуації, а жінки емоційним. На рівні поведінкових проявів

перші зазвичай приймають відповідальність за розгортання ситуації, другі - конструктивному діалогу з партнером.

13. Перспективи дослідження заявленої проблеми пов'язані з завданнями подальшого психологічного вивчення динаміки соціальних здібностей в різні періоди дорослого та похилого віку, психологічних механізмів і чинників їх розвитку в умовах трудової та післятрудової соціалізації людини. Важливим уявляється також необхідність створення формуючих технологій оптимізації розвитку соціальних здібностей на різних етапах онтогенезу людини. Як спеціальна проблема розглядається необхідність науково-психологічного дослідження особливостей динаміки та шляхів формування соціальних здібностей у осіб з особливими потребами та таких, що перебувають у особливих умовах соціалізації.

Зміст дисертації відображено в наступних публікаціях:

Монографія.

Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку: – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2005. – 308 с.

Статті у фахових наукових виданнях:

1. Власова О.І. Механізми професійного мислення спеціаліста-гуманітарія // Збірник наукових праць № 5'2 Київського військового гуманітарного інституту. – К., 1999. - С.140-143.

2. Власова О.І. Психологічний склад елементів організації соціально обдарованої особистості в соціально-філософській концепції правлячої еліти суспільства Дмитра Донцова. // Наукові записки НДІП АПНУ Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції "Українська еліта та її роль в державотворенні"(2000 р.). – К., 2000. - С. 237-240.

3. Власова О.І. Емпіричне дослідження ролі родинного та шкільного середовища у становленні механізмів соціальної адаптації обдарованого підлітка // Збірник наукових праць. Проблеми загальної та педагогічної психології. – К., 2001. Том III, Ч- 4. - С. 34-40.

4. Власова О.І. Науково–літературні моделі соціально обдарованої особистості у творах "книжників" давньоруської держави Київська Русь. // Наукові записки НДІП АПНУ Актуальні проблеми української сучасної психології. – К., 2002, № 22 . - С. 47-59.

5. Власова Е.И. Исследование феномена социальной одаренности в психологии. // Збірник наукових праць НДІП АПНУ Актуальні проблеми психології: Том 6. Психологія обдарованості. / За ред. Пономарьової-Семенової Р.О. – К.: "BONA MENTE", 2002. - Вип.1. - С.121-136 .

6. Власова Е.И. Психологические средства диагностики социальной одаренности личности // Збірник наукових праць НДІП АПНУ. Актуальні проблеми психології: Том 6. Психологія

обдарованості. / За ред. Пономарьової-Семенової Р.О.– К.:"BONA MENTE", 2002. - Вип.2, с.48-78.

7. Власова О.І. Модель соціально обдарованої особистості з позиції практичної філософії давньоримської доби. // Збірник наукових праць НДІП АПНУ Актуальні проблеми психології: Том 6. Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога. За загальною ред. Максименка С.Д. – К.: "BONA MENTE",2002 - Вип.3. - С. 70-74.

8. Власова О.І. Психологічний аналіз структури і чинників розвитку соціальних здібностей за творами Григорія Сковороди. // Вісник КНУ. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – К., 2003 . - Вип. 17. - С.63-66.

9. Власова О.І. Механізми соціальної адаптації соціально здібної людини з позиції практичної філософії та психології. // Вісник КНУ. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – К., 2004. - Вип. 20. - С. 27-31.

10. Власова О.І. Психологічні особливості самосвідомості та цінностей соціально обдарованих осіб. // Вісник КНУ. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – К., 2004. - Вип. 21. - С. 83-87.

11. Власова О.І. Соціально-психологічні фактори розвитку соціальних здібностей у дошкільному дитинстві. // Наука і освіта. Збірник наукових праць – Одеса, 2004, № 4-5. - С. 11-14.

12. Власова О.І. Дослідження чинників розвитку потенціала соціальних здібностей молоді студентського віку. // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Збірник наукових праць. – К., 2005. -Вип. 3. - С. 94-104.

13. Власова О.І. Психолого-педагогічні чинники розвитку соціального потенціалу дитини молодшого шкільного віку. // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Збірник наукових праць. – К., 2005. -Вип. 4. - С.83-90.

14. Власова О.І. Психологічні чинники розвитку соціальних здібностей підлітків 13-14 років. // Наука і освіта. Збірник наукових праць. Спецвипуск: психологія особистості. – Одеса, 2004, № 6-7. - С. 43-47.

15. Власова О.І. Провідні чинники розвитку соціального потенціалу особистості. // Соціальна психологія – К., 2005, № 2. - С.55-63.

16. Власова О.І. Аналіз психологічних особливостей розвитку соціальних здібностей у дорослому віці на прикладі дослідження студентів-заочників. // Наука і освіта. Збірник наукових праць. – Одеса, 2005, № 1-2. – С.8-12.

17. Власова О.І. Фактори розвитку потенціалу соціальної обдарованості в юнацькому віці. // Вісник КНУ. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – К., 2004. - Вип. 22. - С.24-27.

18. Власова О.І. Розвиток соціальних здібностей в умовах первинної соціалізації. // Вісник КНУ. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – К., 2004. - Вип. 23. - С.102-106.

19. Власова О.І. Онтогенетична динаміка здібностей до забезпечення екології соціальних систем. // Збірник наукових праць НДІП АПНУ. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Сучасні проблеми екологічної психології” - Київ, 2005. - Т-1. - С. 91-97.

20. Власова О.І. Основні лінії розвитку соціальних здібностей в онтогенезі. // Соціальна психологія – К., 2005, № 4(12). – С. 44-54.

Матеріали наукових з’їздів та конференцій.

1. Власова О.І. Методологічні підходи до вивчення соціальної обдарованості в річищі розвитку описової психології XX сторіччя // Наукові записки НДІП АПНУ Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції "Українська еліта та її роль в державотворенні". (18-19 травня 2000р.). – К., 2000. - С. 241-246.

2. Власова О.І. Аналіз розвитку персонологічних знань соціально-психологічної природи в Україні. // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Збірник наукових праць. – К., 2004, Вип. 2. - С.13-23.

3. Власова О.І. Статус соціальної обдарованості у психології здібностей. // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. / За ред. Максименка С.Д., Циби В.Т., Шайгородського Ю.Ж. та ін. Матеріали науково-практичної конференції (листопад 2003р.). – К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. - С. 480-491.

4. Власова Е.И. Ключевые проблемы и перспективы исследования социальной одаренности. // ж. Обдарована дитина. – К., 1999, № 6, - С. 2-7.

5. Власова О.І. Креативность в структуре социально одаренного субъекта // Психология одаренности. Проблемы, структура, показатели - К.,1996. - С.82-91.

6. Власова О.І. Актуальні проблеми побудови концепції соціальної обдарованості. //Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога. – К.,1998. - С.89-94.

7. Власова О.І. Підхід до формування професійного мислення спеціалістів- психологів в контексті переосмислення науково-педагогічної спадщини Г.С. Костюка. // Матеріали III Всеукраїнського з’їзду психологів.-К., 2000. - С.40.

8. Власова О.І. Соціально-педагогічні засоби підготовки правлячої еліти суспільства школи Конфуція. // Матеріали науково-практичної конференції "Психолого-педагогічні проблеми удосконалення професійної підготовки фахівців сфери туризму в умовах безперервної освіти". – К.: НПЦ "Перспектива", 2001, Т-1. - С. 59-63.

9. Власова О.І. Методичні основи формування у студентів як майбутніх викладачів здібностей впливати на навчальну аудиторію. // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції "Перспективи розвитку соціогуманітарних наук у класичних університетах" (соціологія, психологія, педагогіка) – К.: ВПЦ "Київський університет", 2004 - С.24-28.

10. Власова О.І. Психолого-педагогічні чинники розвитку соціальних здібностей особистості. // Матеріали науково-практичної конференції “Психологія особистості безробітного” – К., 2005, Т-2. - С.109-118.